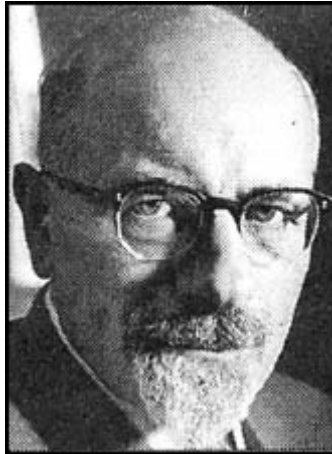

Isaac Deutscher

Den ofullbordade revolutionen 1917-1967

Föreläsningar hållna vid University of Cambridge januari-mars 1967 (The George Macaulay Trevelyan Lectures)

(Utgivna i svensk översättning av Bokförlaget Aldus/Bonniers 1967)

Innehåll

1. Det historiska perspektivet	1
2. Avbrott i den revolutionära kontinuiteten	10
3. Samhällsstrukturen	19
4. Dödläget i klasskampen	29
5. Sovjetunionen och den kinesiska revolutionen	38
6. Slutledningar och framtidsutsikter	47

Lästips – Andra Deutscher-texter av om Sovjetunionens utveckling på marxistarkivet:

[Den ryska revolutionen.](#)

[Den stora utmaningen - Utvecklingstendenser i sovjetisk politik.](#)

[Sovjetunionen efter Stalin](#)

[Blev revolutionen förrådd?](#)

1. Det historiska perspektivet

Vad har den ryska revolutionen haft för betydelse för vår generation och vår tidsålder? Har revolutionen uppfyllt de förhoppningar den en gång väckte eller har den misslyckats därmed? Det är naturligt att dessa frågor ställs på nytt nu när ett halvsekel har förflutit sedan tsardömet föll och den första sovjetregeringen bildades. Det avstånd som skiljer oss från dessa händelser tycks tillräckligt stort för att medge ett historiskt perspektiv. Men vi känner också att avståndet kan vara alltför kort. Detta har varit den mest förtätade och händelserika epoken i modern historia. Ingen av de största samhällsomvälvningarna i det förflutna har väckt så djupa frågor till liv, givit upphov till så våldsamma konflikter och släppt loss så starka krafter som den ryska revolutionen. Och ändå är revolutionen ännu inte avslutad. Den pågår fortfarande. Den kan ännu överraska oss med sina skarpa och plötsliga vändningar. Den är ännu i stånd att korrigera sitt eget perspektiv. Vad vi nu ger oss in på är ett område som historikerna antingen fruktar att beträda eller beträder med fruktan.

Till att börja med tar vi alla för givet att det är korrekt när de män som för närvarande styr Sovjetunionen beskriver sig själva som legitima efterträdare till bolsjevikpartiet av år 1917. Men detta bör man knappast ta för givet. Det finns inget tidigare exempel på något liknande i någon av de moderna revolutioner som kan jämföras med omvälvningen i Ryssland. Ingen av dem varade ett halvsekel. Ingen av dem upprätthöll något som kan liknas vid en kontinuitet, hur relativ denna än må ha varit, i fråga om politiska institutioner, ekonomiska handlingsprogram, lagstiftning och ideologiska traditioner. Tänk bara vilken anblick England visade upp femtio år efter att Karl I hade blivit avrättad. Trots att det engelska folket då hade varit med om republiken, protektoratet och restaurationen och trots att det hade lämnat den ärorika revolutionen bakom sig försökte det under Vilhelms och Marias regering gallra ut och till och med glömma all denna rika och stormiga erfarenhet. Och under de femtio år som följde på Bastiljens stormning störtade fransmännen sin gamla monarki, upplevde den jakobinska republiken, thermidorkrisen, konsulatet och kejsardömet, såg bourbonerna återvända och störtade dem på nytt för att överlämna tronen åt Ludvig Filip, vars borgarmonarki vid slutet av 1830 talet hade förbrukat precis hälften av sin tillmätta tid – 1848 års revolution kastade redan sin skugga framför sig.

Enbart genom sin varaktighet tycks den ryska revolutionen omöjliggöra en upprepning av något som liknar detta klassiska historiska kretslopp. Det är otänkbart att Ryssland någonsin skulle återkalla huset Romanov, om också bara för att störta det än en gång. Inte heller kan vi föreställa oss att den ryska godsägararistokratin skulle komma tillbaka som den franska gjorde under restaurationen för att göra anspråk på sin egendom eller på ersättning för konfiskerad egendom. Storgodsägarna i Frankrike hade endast tillbringat omkring tjugo år i landsflykt. Ändå var det land de återvände till så förändrat att de var främlingar där, och de kunde aldrig återvinna sin forna glans. De ryska godsägare och kapitalister som gick i landsflykt efter 1917 har dött ut, och helt säkert har deras barn och barnbarn vid det här laget till och med i sina drömmar avstått från varje anspråk på sina förfäders egendom. De fabriker och gruvor som deras föräldrar eller farföräldrar ägde utgör endast en obetydlig andel av den sovjetindustri som sedan dess har grundats och utvecklats i allmän ägo. Revolutionen tycks ha överlevt alla som kunnat tänkas verka för en restauration. Inte bara partierna från *l'ancien régime* utan också mensjevikerna och socialistrevolutionärerna, som behärskade den politiska scenen mellan februari och oktober 1917, har för länge sedan upphört att existera till och med i landsflykt, till och med som skuggor av sig själva. Endast det parti som segrade i oktober upproret finns fortfarande kvar i all sin proteiska makt, styr landet och stoltserar med 1917 års flagga och symboler.

Men är det fortfarande samma parti? Kan vi verkligen tala om revolutionens kontinuitet? Officiella sovjetideologer hävdar att kontinuiteten aldrig har brutits. Andra säger att den har bevarat endast som en yttre form, som ett ideologiskt skal, och att detta döljer en verklighet som ingenting har gemensamt med 1917 års upphöjda strävan. Sanningen förefaller mig vara mer komplicerad och mångtydig än dessa motstridiga påståenden antyder. Mer låt oss för ett ögonblick anta att kontinuiteten endast är ett sken. Vi måste då fortfarande fråga oss varför Sovjetunionen så envist har hållit fast vid det. Och hur kan en tom form som inte har något stöd i ett motsvarande innehåll leva kvar så länge? När mot revolutionens ursprungliga syften och mål kan vi inte utan vidare godta deras förklaringar, men vi kan inte heller avfärda dem som helt likgiltiga.

Också i detta sammanhang, är de historiska exemplen lärrika. Femtio år efter 1789 skulle det aldrig ha fallit de ledande i Frankrike in att framställa sig själva som Marats och Robespierres efterföljare. Man hade då nästan glömt den stora skapande roll som jakobinerna hade spelat för Frankrikes öde – man mindes endast de odjur som hade representerat giljotinen och hanterat den under skräckväldets dagar. Endast några få socialistiska teoretiker, män som Filippo Buonarroti (som själv hade blivit offer för skräckväldet och deporterats), arbetade för att återupprätta den jakobinska traditionen. England behärskades länge av en motvilja för allt det som Cromwell och puritanerna hade representerat. G. M. Trevelyan, vars framstående historiska arbete jag härmed bringar min värdsamma hyllning, beskriver hur denna ”negativa lidelse” behärskade engelsmännens sinnen till och med under drottning Annas regering. Efter restaurationstidens slut, säger han, hade skräcken för Rom fått nytt liv igen. Dock var ”de händelser som hade inträffat femtio år tidigare ansvariga för en motsvarande skräck för puritanismen. Störtandet av kyrkan och aristokratin, kungens avrättning och puritanernas stränga styrelse hade kvarlämnat ett negativt intryck nästan lika skräckinjagande och bestående som minnet av Maria den blodiga och Jakob III.” Den antipuritanska reaktionens styrka framträder enligt Trevelyan däri att under drottning Annas regering ”kavaljerernas och de högkyrkligas uppfattning om inbördeskriget dominerade. Whigs drev med den privat men vågade endast emellanåt opponera sig offentligt mot den.”¹ Visserligen fortsatte Tories och whigs att diskutera ”revolutionen”, men de händelser de avsåg var de som inträffade 1688 och 1689, inte händelserna på 1640-talet. Det dröjde två sekler innan engelsmännen började förändra sin uppfattning om *the Great Rebellion* och tala om den med mera aktning som en revolution. Och ännu längre skulle det dröja innan en staty av Cromwell kunde resas framför underhuset.

Ryssarna samlas fortfarande dagligen i en stämning av halvt religiös vördnad vid Lenins grav på Röda torget. När de förnekade Stalin och förvisade hans balsamerade kropp från mausoleet, slet de inte liket i bitar som engelsmännen hade gjort med Cromwells och fransmännen med Marats kvarlevor. Helt stillsamt begravde de Stalin på nytt under Hjälmtemuren vid Kreml. Och när efterträdarna beslöt att inte erkänna en del av arvet efter honom, förklarade de att de hade återvänt till revolutionens andliga urkälla, till Lenins principer och idéer. Utan tvivel är detta delvis en bisarr orientalisk ritualism, men under alltsammans går en mäktig ström av kontinuitet. Arvet från revolutionen överlever i en eller annan form i samhällets struktur och nationens medvetande.

Tiden är naturligtvis relativ också i historien. Ett halvsekel kan betyda mycket, men det kan även vara av ringa betydelse. Till och med kontinuiteten är relativ. Den kan vara – och är i själva verket – halvt verklig, halvt illusorisk. Den har solid grund men är ändå bräcklig. Den har sin stora välsignelse men också sin förbannelse. Inom denna kontinuitets ram har emellertid tvära avbrott inträffat vilka jag hoppas kunna diskutera senare. Men ramen är

¹ G. M. Trevelyan, *England under Queen Anne*, Blenheim, kap. 3.

tillräckligt massiv, och ingen historiker kan på allvar bortförklara den eller förbli opåverkad av den då han närmar sig revolutionen. Han kan inte betrakta händelserna under detta halvsekel som historiska villfarelser eller som en produkt av några få onda människors illasinnade planer. Vad vi står inför är ett ofantligt stycke objektiv, historisk, pulserande verklighet, en organisk utveckling av människans samhällserfarenhet, en väldig vidgning av vårt eget tidevarvs horisont. Naturligtvis syftar jag främst på oktoberrevolutionens skapande arbete, något som jag inte ämnar be om ursäkt för. Februarirevolutionen 1917 förtjänar en plats i historien endast som ett förspel till oktoberrevolutionen. Min generation har sett åtskilliga sådana ”februarirevolutioner”. År 1918 bevittnade vi dem i andra länder än Ryssland – i Tyskland, Österrike och Polen, då hohenzollrar och habsburgare förlorade sina troner. Men vem skulle i våra dagar tala om den tyska revolutionen 1918 som en viktig och grundläggande händelse under detta århundrade? Den rubbade inte den gamla samhällsordningen utan blev endast ett preludium till nazismens seger. Om man i Ryssland på ett liknande sätt hade hejdat efter februarirevolutionen och år 1917 eller 1918 hade upprättat en rysk variant av Weimarrepubliken – vilka skäl finns det att anta att vi då skulle ha kommit ihåg den ryska revolutionen i dag?

Och ändå betraktar en hel del teoretiker och historiker fortfarande oktoberrevolutionen som en nästan slumpartad händelse. Somliga hävdar att Ryssland mycket väl skulle ha kunnat undslippa revolutionen om tsaren inte så envist hade hållit fast vid sina absoluta prerogativ och om han hade kunnat enas med den lojala liberala oppositionen. Andra påstår att bolsjevikerna aldrig skulle ha fått en chans om Ryssland inte hade dragits in i det första världskriget eller om det hade dragit sig ur det i tid, innan nederlaget framkallade kaos och förödelse. Enligt denna uppfattning kunde bolsjevikerna triumfera på grund av de misstag och felberäkningar som tsaren och hans rådgivare gjorde sig skyldiga till eller de personer som övertog ansvaret omedelbart efter tsarens fall, och man begär att vi skall tro att dessa misstag och felberäkningar var tillfälliga händelser, olyckshändelser beroende på individuella värderingar eller beslut. Att tsaren och hans rådgivare begick många dumma misstag är naturligtvis sant, men de begick dem under trycket av den kejsrerliga byråkratin och av de element inom de besuttna klasserna som hade satsat på monarkin. Inte heller hade de styrande under februariregimen, furst Lvovs och Kerenskijns regeringar, någon handlingsfrihet. De höll Ryssland kvar i kriget därför att de liksom tsarregeringarna var beroende av de mäktiga ryska och utländska centra för finanskapital, där man var fast besluten att Ryssland skulle förbli en krigförande medlem av ententen ända till slutet. ”Misstagen och felberäkningarna” var socialt betingade. Det är också sant att kriget på ett drastiskt sätt avslöjade och förvärrade den ödesdigra svagheten hos *l'ancien régime*. Men kriget var knappast den avgörande orsaken till denna svaghet. Ryssland hade redan tidigare upplevt revolutionens skakningar. S:t Petersburgs gator var överallt barrikaderade under sommaren 1914. Fientligheterna och mobiliseringen undertryckte i själva verket den begynnande revolutionen och försenade den två och ett halvt år endast för att till sist ge den ännu större explosiv kraft. Även om furst Lvov eller Kerenskij genom en överenskommelse hade kunnat dra sig ur kriget skulle det ha skett under en så djupgående och allvarlig samhällslig kris att bolsjevikpartiet sannolikt skulle ha vunnit ändå, om inte år 1917 så vid en något senare tidpunkt. Detta är naturligtvis endast en hypotes, men den får stöd av det förhållandet att Mao Tse-tungs parti grep makten 1949, fyra år efter andra världskrigets slut. Denna omständighet kastar kanske ett retrospektivt ljus över sambandet mellan kriget och den ryska revolutionen och antyder att det kanske var mer relativt än vad som framträdde vid den tiden.

Vi behöver inte anta att den ryska revolutionens förlopp var förutbestämd till alla delar eller i fråga om de viktigaste fasernas och händelsernas ordningsföljd. Dess allmänna inriktning hade dock inte fastställts av händelserna under några år eller månader – den hade förberetts av

utvecklingen under många årtionden, ja, under åtskilliga epoker. Den historiker som bemödar sig med att intellektuellt reducera revolutionens berg till några få tillfälliga händelser står lika hjälplös inför revolutionen som de politiska ledare gjorde som en gång försökte förhindra dess uppkomst.

Efter varje revolution ifrågasätter dess fiender revolutionens historiska berättigande – ibland sker det till och med två eller tre århundraden senare. Tillåt mig att erinra om hur Trevelyan besvarar de historiker som fortfarande undrar om den stora engelska revolutionen verkligen var nödvändig: ”Var det då inte möjligt för den parlamentariska makten att slå rot i England till ett lägre pris än denna nationella söndring och uppfordran till våld ... ? Det är en fråga som ingen aldrig så djupsinnig forskning eller spekulation kan besvara. Människorna var sådana de var, opåverkade av eftervärldens efterklokhet, och så handlade de. Antingen ett bättre sätt kunde ha fört till samma mål eller ej, var det med svärd som parlamentet faktiskt vann rätten att överleva som den engelska konstitutionens dominerande kraft.”² Trevelyan, som här går i Macauleys fotspår, låter noggrann rättvisa vederfaras den stora revolutionen, även om han betonar att den för en tid gjorde landet ”fattigare och mindre förfinat”, något som tyvärr i ena eller andra betydelsen gäller också andra revolutioner, inklusive den ryska. Genom att betona att England främst har den stora revolutionen att tacka för sin parlamentariska konstitution anlägger Trevelyan ett långsiktigt betraktelsesätt inför puritanernas roll och deras motsägelser. Det var Cromwell och puritanerna som fastställde principen om parlamentets ledarställning, och även om de själva stod i konflikt med principen och tycktes överge den, överlevde och triumferade principen. Den puritanska revolutionens ”goda gärningar” överlevde dumheterna. Detsamma kan *mutatis mutandis* sägas om oktoberrevolutionen. ”Människorna handlade som de gjorde därför att de inte kunde handla annorlunda.” De kunde inte kopiera sina ideal efter västeuropeiska mönster för parlamentarisk demokrati. Det var med svärd som de för arbetar- och bonderåden – och för socialismen – vann ”rätten att överleva som den dominerande kraften” i sovjetkonstitutionen. Och fastän de själva sedan tvingade arbetarråden till att föra en skuggtillvaro, förblev dessa råd, sovjeterna, och deras socialistiska strävanden det mest betydelsefulla i den ryska revolutionens budskap.

Vad beträffar den franska revolutionen har dess nödvändighet ifrågasatts eller förnekats av en lång rad tänkare och historiker, alltifrån Burke som var rädd för den jakobinska smittan till Tocqueville som misstrodde all slags modern demokrati, Taine som var skräckslagen av Pariskommunen och Madelin, Bainville och deras lärjungar, av vilka en del efter 1940 bemödade sig om att under marskalk Pétains uppmuntrande blick nedlägga revolutionens spöke. Egendomligt nog är det Tocqueville av alla dessa författare som har kommit mest i ropet i engelsktalande länder. En hel del av våra lärda har försökt forma sin uppfattning om det samtida Ryssland efter hans *L'ancien régime et la révolution*. Vad som tilltalar dem är hans påstående att revolutionen inte utgjorde något radikalt avsteg från den franska politiska traditionen, att den endast sammanfattade de grundläggande tendenser som hade verkat under *l'ancien régime*, i synnerhet tendenserna mot en centraliserad stat och ett enat nationellt liv. På liknande sätt har Sovjetunionen, hävdar man, i den mån landet över huvud taget kan tillskrivas äran av några framsteg, enbart fortsatt den industrialisering och det reformarbete som *l'ancien régime* redan hade påbörjat. Om kejsardömet hade överlevt eller om det hade ersatts av en borgerlig demokratisk republik, skulle detta arbete ha fortsatt, och framstegen skulle ha varit mera regelbundna och rationella. Ryssland skulle ha kunnat bli världens näst största industrimakt utan att ha behövt betala det fruktansvärda pris som bolsjevikerna utkrävde, utan att ha behövt genomlida exproprieringen, skrällen, den låga levnadsstandarden och stalinismens moraliska förnedring.

² 2. G. M. Trevelyan, *A Shortened History of England*, del 4, kap. 2.

Det förefaller mig som om Tocquevilles lärjungar gör sin lärofader orätt. Fastän han bagatellisera revolutionens skapande och originella arbete, förnekade han inte dess nödvändighet eller berättigande. Genom att inplacera revolutionen i den franska traditionen försökte han tvärtom ”omfatta” den på sina egna konservativa villkor och ”införliva” den i det nationella arvet. Hans imitatörer visar större nit när det gäller att bagatellisera den ryska revolutionens originella och skapande arbete än när det gäller att ”omfatta” den på några som helst villkor. Men låt oss närmare betrakta Tocquevilles resonemang. Naturligtvis skapar inte en revolution något *ex nihilo*. Varje revolution verkar i den sociala omgivning som har framkallat den och med det material som den finner i denna omgivning. ”Vi bygger upp en ny ordning av de byggstenar som den gamla ordningen har lämnat oss”, tyckte Lenin om att säga. Traditionella styrelsemetoder, väsentliga nationella strävanden, en livsstil, tankevanor och olika anhopade faktorer av styrka och svaghet – dessa är ”byggstenarna”. Som ljuset bryts i vatten bryts det förflutna genom revolutionens förnyelseverk, hur djärva förnyelserna än är. Jakobinerna och Napoleon fortsatte verkligen att bygga upp den enade och centraliserade stat som *L'ancien régime* i viss mån hade lagt grunden till. Ingen har betonat detta med mera kraft än Karl Marx i *Der 18. Brumaire des Louis Bonaparte* (1852), som i förbigående sagt publicerades endast några år före Tocquevilles *L'ancien régime* (1856). Det är lika sant att Ryssland under de två sista tsarernas regeringstid hade lagt grunden till en betydande industrialisering – utan denna hade industriarbetarklassens snabba inträde på den politiska arenan inte varit möjligt. Båda länderna uppnådde sålunda under den tidigare regimen vissa framsteg i olika riktningar. Detta innebär dock inte att framstegen kunde fortsättas ”regelbundet” utan revolutionens jättelika ”omvälvning”. Det var tvärtom just de framsteg som man hade uppnått under den gamla regimen som störtade denna. Långt ifrån att göra revolutionen överflödigt var det just framstegen som gjorde den desto nödvändigare. Framstegskrafterna var så snävt begränsade inom den gamla ordningen att de måste spränga den. De franska ansträngningarna att ena staten hade befunnit sig i kronisk konflikt med den partikularism av feodalt ursprung som hade hindrat dem. Frankrikes växande borgerliga näringsliv hade behov av en enda nationell marknad, en fri bondeklass, ett fritt varuflöde och rörelsefrihet för människorna, och *L'ancien régime* kunde endast inom mycket snäva gränser tillfredsställa dessa behov. Som en marxist skulle säga: Frankrikes produktiva krafter hade växt ifrån de feodala egendomsförhållandena och kunde inte längre rymmas inom den bourbonska monarkins skal som konserverade och skyddade dessa förhållanden.

I Ryssland var förhållandena liknande men mer komplicerade. De ansträngningar som gjordes under tsartiden att modernisera det nationella livets struktur hindrades av feodalismens tungrodda rester, bourgeoisieens underutveckling och svaghet, enväldet, det föråldrade styrelseskicket och sist men inte minst Rysslands ekonomiska beroende av utländskt kapital. Det stora kejsardömet var under den siste Romanovs regering till hälften kejsarrike, till hälften koloni. Västerländska aktieägare rådde om 90 % av de ryska gruvorna, 50 % av den kemiska industrin, mer än 40 % av de mekaniska verkstäderna och 42 % av bankaktierna. Det inhemska kapitalet var otillräckligt. Nationalinkomsten var alltför liten i förhållande till moderna behov. Mer än hälften kom från jordbruket som var ytterligt gammalmodigt och som föga bidrog till kapitalbildningen. Inom vissa gränser åstadkom staten med skattemedel stommen för industrialiseringen – den byggde till exempel järnvägar – men i huvudsak var den industriella expansionen beroende av utländskt kapital. Utländska kapitalister hade dock inte något stadigvarande intresse av att plöja tillbaka sina höga vinster i den ryska industrin, i synnerhet som en självsvåldig byråkratis nycker och social oro avskräckte dem. Ryssland kunde inte få sin industri att ”starta” utan genom att uppåda jordbrukets resurser och genom att kräva utomordentliga ansträngningar från arbetarnas sida. Inget av dessa krav kunde tillfredsställas under *L'ancien régime*. Tsarregeringarna var alltför starkt beroende av västerländskt finanskapital för att gentemot detta hävda Rysslands nationella intressen, och deras

ursprung och sociala förbindelser var alltför feodala för att de skulle kunna befria jordbruket från godsägararistokratins förlamande grepp. (Från denna miljö kom till och med premiärministern i den första republikanska regeringen 1917!) Och ingen av de förbolsjevikiska regeringarna hade den politiska styrkan och moraliska auktoriteten att av arbetarklassen utverka de ansträngningar och uppoffringar som industrialiseringen under alla omständigheter fordrade. Ingen hade den överblick, den beslutsamhet och den moderna inställning som uppgiften krävde. (Greve Witte var med sina ambitiösa reformplaner undantaget som bekräftar regeln, och som premiär- och finansminister blev han nästan bojkottad av tsaren och byråkratin.) Det förefaller ofattbart att en icke-revolutionär regim skulle ha kunnat höja en till hälften illiterat bondenation till något som liknar den nuvarande sovjetiska utbildningsnivån och ekonomiska ställningen. Här skulle återigen marxisten vilja säga att Rysslands produktiva krafter hade avancerat precis tillräckligt långt för att spränga den gamla samhällsstrukturen och dess politiska överbyggnad.

Ingen automatisk ekonomisk mekanism framkallar dock det slutgiltiga sönderfallet av en gammal etablerad ordning eller försäkrar en revolution om dess framgång. Ett förlegat samhällssystem kan under loppet av några årtionden gå under utan att större delen av nationen ens är medveten om det. Det sociala medvetandet släpar efter i förhållande till den sociala existensen. Det gamla styrelseskickets objektiva motsägelser måste tolkas i subjektiva termer, i handlingsmänniskornas idéer, strävanden och lidelser. Revolutionens väsen, säger Trotskij, är ”massornas direkta ingripande i de historiska händelserna”. Det är på grund av detta ingripande – ett fenomen så verkligt och så sällsynt i historien – som året 1917 har blivit så anmärkningsvärt och betydelsefullt. Den stora massan av folket blev på ett våldsamt och tvingande sätt medveten om den etablerade ordningens förfall och rutenhet. Den greps plötsligt av sitt medvetande, och det sociala medvetandet tog ett språng framåt för att hinna i kapp existensen och förändra den. Men inte heller detta språng, denna plötsliga förändring i massornas psykologi, framträdde *ex nihilo*. Det tog många, mannaårtionden av revolutionär jäsning och av långsam idéutveckling – och av en mångfald partiers och gruppers födelse och död – för att åstadkomma 1917 års moralisk-politiska klimat, dess ledare, partier och handlingsmetoder. Det fanns föga eller inget slumpartat i allt detta. Nej, bakom detta halvsekel av revolution ligger ett helt århundrade av revolutionära strävanden.

Den samhällskris som tsarernas Ryssland kämpade med framträdde i den uppenbara kontrasten mellan å ena sidan landets ställning och betydelse som stormakt och å andra sidan ålderdomssvagheten i dess samhällsstruktur, mellan imperiets prakt och dess institutioners eländiga tillstånd. För första gången uppenbarades denna motsättning under kriget mot Napoleon. Rikets djärvaste andar väcktes då till handling. År 1825 reste dekabristerna vapen mot tsaren. De utgjorde en aristokratisk, intellektuell elit men de hade större delen av adeln emot sig. Ingen samhällsklass i Ryssland kunde befrämja nationella framsteg. Städerna var små och hade en medeltida prägel. Deras medelklass – obildade köpmän och hantverkare – var politiskt sett inte att räkna med. De livegna bönderna gjorde då och då uppror, men efter Pugatjovs nederlag hade det inte förekommit någon aktion i större skala för att frigöra dem. Dekabristerna var revolutionärer utan någon revolutionär klass bakom sig. Detta var deras tragedi, och detta skulle förbli tragedin för alla kommande generationer av radikaler och revolutionärer nästan ända fram till slutet av 1800-talet – och i andra former skulle den rent av framträda under den postrevolutionära epoken.

Låt mig kort sammanfatta de viktigaste händelserna och motiven. Före mitten av 1800-talet framträdde nya radikaler och revolutionärer, de s.k. *raznotjintsy*. De kom från den långsamt växande medelklassen. Många var barn till ämbetsmän och präster. De var också revolutionärer som sökte en revolutionär klass. Borgarna var ännu inte att räkna med. Ämbetsmännen och poperna var skräckslagna över sina revolutionära söner. Bönderna var

fortfarande apatiska och passiva. Endast vissa adelsmän gynnade en reformverksamhet, nämligen sådana godsägare som var ivriga efter att få utnyttja moderna jordbruksmetoder eller som ville ägna sig åt industri och handel och därför önskade se livegenskapen upphävd och utbildningen och statens administration liberaliserade. När Alexander II gav efter för deras övertalning och upphävde livegenskapen, säkrade han därmed böndernas orubbliga lojalitet mot dynastin för årtionden framåt. Emancipationsmanifestet av år 1861 isolerade sålunda återigen radikaler och revolutionärer och uppsköt i själva verket revolutionen mer än ett halvsekel. Jordfrågan förblev dock olöst. De livegna hade blivit fria, men de hade inte fått någon jord. De måste dra på sig tunga skulder och servitut eller bli lantarbetare för att kunna odla jorden. Nationens levnadssätt förblev anakronistiskt. Detta tillstånd tillsammans med förtrycket i enväldet lockade nya medlemmar av intelligentsian att göra uppror, att skapa nya idéer och att experimentera med nya politiska kampmetoder.

Varje grupp av revolutionärer hämtade sin styrka enbart inom den egna gruppen, och alla slutade i en återvändsgränd. Narodnikerna eller populisterna, inspirerade av Herzen och Bakunin, Tjernysjevskij och Lavrov, var objektivt sett böndernas kämpande förtrupper, men när de vädjade till muzjikerna och försökte få dem att inse frigörelsens bedrägeri och det nya sätt på vilket tsaren och godsägarna höll dem underkuvade, vägrade de f.d. livegna att röra sig ur fläcken eller att ens lyssna. Inte sällan överlämnade de narodnikerna i polisens händer. En förtryckt samhällsklass med stora revolutionära möjligheter förrådde sålunda sin egen revolutionära elit. Narodnikernas efterträdare, *narodnovoltsy*, uppgav därför som hopplöst försöket att finna en revolutionär folkfront i samhället. De beslöt att handla på egen hand som ett förtryckt och stumt folks förtroendemän. Deras politiskt inspirerade terrorism ersatte föregångarnas agrara populism. Propagandisten eller agitatorn under den föregående perioden ”gick ut till folket” eller bosatte sig rent av bland bönderna. Nu ersattes han av den ensamme, tyste, heroiske konspiratören med en antydning av övermänniska. Ensam påtog sig denne att utföra den uppgift som nationen inte var i stånd att utföra och att segra eller gå under. Den grupp vars medlemmar mördade Alexander I år 1881 bestod av knappt fyrtio män och kvinnor. Sex år senare bildade ett dussin unga människor, bland dem Lenins äldre bror, en grupp som planerade ett mordförsök mot Alexander III. Dessa små grupper av konspiratörer höll hela det väldiga kejsarriket i spänning och skapade historia. Men om populisternas misslyckanden under 1860- och 1870-talen hade visat det verklighetsfrämmande i förhoppningen att bönderna skulle kunna förmås till en resning, avslöjade det martyrium som *narodnovoltsy* led under 1880-talet än en gång maktlösheten hos en förtrupp som handlar utan stöd från någon av de etablerade samhällsklasserna. Dessa negativa erfarenheter gav revolutionärerna under de närmaste årtiondena ovärderliga lärdomar – och i denna mening var de inte ofruktbara. Den lärdom som Plechanov, Zaslutij, Lenin, Martov och deras kamrater drog var att de inte fick handla som en isolerad förtrupp utan måste söka stöd i en revolutionär klass och därvid bortse från bönderna. Vid det här laget löstes emellertid problemet för dem av den begynnande industrialiseringen i Ryssland. Marxistiska propagandister och agitatorer i Lenins generation fann sin publik bland de nya fabriksarbetarna.

Lägg märke till den genomskinliga dialektiken i denna utdragna strid. Först och främst har vi motsägelsen mellan sociala behov och socialt medvetande. Inget socialt behov eller intresse kunde vara mer elementärt än böndernas hunger efter jord och frihet, och inget socialt medvetande kunde vara falskare än det som tillät dem att under ett halvsekel nöja sig med en lag som visserligen befriade dem från livegenskapens slaveri men som förvägrade dem jord och frihet – ett medvetande som förmådde generationer av muzjiker att hoppas att tsar-*ratiusjka* skulle rätta till sina misstag. Diskrepansen mellan behov och medvetenhet låg till grund för den revolutionära rörelsens många förvandlingar. Situationens logik framkallade dessa motsatta organisationsmönster: å ena sidan den självtillräckliga konspiratoriska eliten, å andra

sidan den massorienterade rörelsen – den diktatoriska respektive demokratiska typen av revolutionärer. Lägg också märke till den speciella, exklusiva och historiskt effektiva roll som intelligentsian spelade – något liknande finner vi inte i något annat land. Under generation efter generation stormade intelligentsian tsarernas självhärskarvälde och krossade huvudet mot dess murar. Sålunda beredde den vägen för dem som kom efter. Det som inspirerade den var en nästan messiansk tro på dess egen och på Rysslands revolutionära mission. När till sist marxisterna framträdde, ärvde de en omfattande tradition och en unik erfarenhet som de kritiskt värderade och drog nytta av. Men de ärvde också vissa problem och svårigheter.

Marxisterna utgick – och måste utgå – från den populistiska och terroristiska traditionens negation. De avvisade den agrara socialismen, den sentimentala idealiseringen av bonden, de radikala versionerna av slavofilernas teorier och den halvmessianska föreställningen om Rysslands säregna revolutionära mission. De förkastade terrorismen, självförhålligandet av den radikala intellektuella och den självtillräckliga konspiratoriska eliten. De valde den demokratiskt inriktade organisationen, partiet och fackföreningarna, och moderna former av proletär massaktion. Denna attityd, ”strängt” eller till och med uteslutande proletär och misstänksam mot bönderna, var betecknande för det ryska socialdemokratiska partiets begynnelse. Detta förblev också typiskt för mensjevikerna under deras bästa period. Men när rörelsen övergick till handling, kunde den inte nöja sig med den abstrakta negationen av de inhemska revolutionära traditionerna – den måste uppta det som var livskraftigt i dem och gå vidare. Det var bolsjevikerna som fullbordade denna uppgift, och det skedde redan före 1917. Bolsjevikerna ärvde sin känslighet för bönderna från populisterna och sin koncentrerade aggressivitet och konspiratoriska beslutsamhet från *narodnovoltsy*. Utan dessa element skulle marxismen ha förblivit en exotisk planta i Ryssland eller i bästa fall en utväxt på den väst-europeiska socialismen, såsom den var i Plechanovs utomordentliga opus och i några av Lenins ungdomsskrifter. Marxismens acklimatisering i Ryssland var framför allt Lenins verk. Han åstadkom en syntes av läran och den inhemska traditionen. Han vidhöll att arbetarna, den ledande kraften i revolutionen, måste vinna bundsförvanter bland bönderna, och han tilldelade de intellektuella och den revolutionära eliten en maktpåliggande roll som uppfostrare och organisatörer inom arbetarnas massrörelse. Denna syntes utgör sammanfattningen av ett sekels revolutionära försök i Ryssland.

Om jag slutade här, skulle jag ge en ensidig uppfattning av de element som ingick i den ryska revolutionen. Fastän bolsjevismen vanligen behandlas som ett rent ryskt fenomen i västerlandet, är det knappast möjligt att överdriva det bidrag som Västeuropa har lämnat till den. Under hela 1800-talet var Rysslands revolutionära tänkande och handlande på varje stadium i avgörande grad påverkat av västerländska idéer och strömningar. Dekabristerna tillhörde lika väl som, låt oss säga, *carbonari* de europeiska efterverkningarna av den franska revolutionen. Många av dem hade efter Napoleons fall varit unga officerare i de ryska ockupationstrupperna i Paris, och till och med kontakten med den besegrade revolutionen var nog för att sätta deras sinnen i brand. *Petrasjevtsy*, Belinskij och Herzen, Bakunin och Tjernysjevskij och många andra formades av händelserna 1830 och 1848, av den franska socialismen, den tyska filosofin – i synnerhet Hegel och Feuerbach – och den brittiska nationalekonomin. Därefter gjorde marxismen, som i sig själv omfattade alla dessa inflytanden, sin häpnadsväckande intellektuella erövring av det radikala och även det liberala Ryssland. Inte undra på att tsarväldets försvarare stämplade socialismen och marxismen som produkter av den ”dekadenta” västern. Inte bara Pobedonostsev, obskurantismens och panslavismens oslipade förkunnare, inte bara Dostojevskij utan också Tolstoj avfärdade socialismens idéer i sådana ordalag. Och de hade inte alldeles orätt. Vare sig västerlandet vill minnas det eller inte har det investerat en stor portion av sitt andliga arv i den ryska revolutionen. Trotskij skrev en gång om denna ”paradox” att samtidigt som Västeuropa ”exporterade sin mest avancerade teknik

till Förenta staterna ... exporterade det sin mest avancerade ideologi till Ryssland...” Klart och kraftfullt gör Lenin samma påpekande: ”. . . under loppet av ett halvsekel ungefär, i stort sett från 1840-talet till 1890-talet, sökte det progressiva tänkandet i Ryssland begärligt. . . efter den sanna revolutionära teorin och följde med anmärkningsvärd iver och noggrannhet varje 'sista ord' som kom från Europa och Amerika. Ryssland har verkligen kommit fram till marxismen... genom ytterst våldsamma lidanden, kval och uppoffringar ... genom att lära, pröva i praktiken ... och ägna sig åt jämförande studier av den europeiska erfarenheten. På grund av att tsarväldet tvingade oss att föra emigrantens tillvaro hade det revolutionära Ryssland. . . till sitt förfogande en sådan rikedom på internationella kontakter och en sådan utmärkt kännedom om de revolutionära rörelsernas alla former och teorier över hela världen som inget annat land ägde.”

Det var inte bara ledarna utan också den stora massan av arbetare och bönder som under 1917 och de därpå följande åren betraktade revolutionen inte enbart som en rysk angelägenhet utan som ett led i ett samhällsomstörtande som skulle omfatta hela mänskligheten. Bolsjevikerna såg sig själva som förkämpar för åtminstone en europeisk revolution, vars slag de utkämpade vid utposterna i öster. Till och med mensjevikerna hade haft denna uppfattning och våltaligt uttryckt den. Och det var inte bara ryssarna själva som uppfattade sin roll så. Tidigt under detta århundrade tecknade Karl Kautsky, den socialistiska internationalens främste teoretiker, detta perspektiv: ”Revolutionens epicentrum har flyttats från väster till öster. Under första hälften av 1800-talet befann det sig i Frankrike, delvis också i England. År 1848 inträdde Tyskland i ledet av revolutionära nationer ... Nu sluter slaverna upp ... och det revolutionära tänkandets och handlandets tyngdpunkt flyttar sig allt närmare ... Ryssland.” ”Efter att ha övertagit så mycket av revolutionärt initiativ från väster kan Ryssland nu i sin tur bli en revolutionär energikälla för västerlandet”, anmärkte Kautsky beträffande kontrasten i förhållande till läget 1848, då folkets vår i Västeuropa hade blivit härjad av ”den hårda frosten från Ryssland”. Nu skulle stormen från Ryssland kunna bidra till att rensa luften i väster.

Kautsky skrev detta år 1902 för *Iskra* som Lenin var medredaktör för, och hans ord gjorde ett sådant intryck på Lenin att denne nästan tjugo år senare citerade dem med ironisk förtjusning mot författaren som då var kränkt över att hans spådom hade gått i uppfyllelse. Förutsägelsen förutbådade faktiskt mycket mer än Kautsky eller Lenin kunde skönja. Vi har nu i vår tid sett hur revolutionens epicentrum har flyttats ännu längre österut från Ryssland till Kina. En historiker med sinne för de stora generaliseringarna skulle kunna dra ut det perspektiv som Kautsky skisserade i mera svepande linjer för att belysa revolutionens frammarsch åt öster under loppet av tre århundraden. Linjerna skulle kunna börja i det puritanska England, genomkorsa hela Europa, svepa över Kina och till sist beröra Sydöstasiens utkanter.

En sådan teckning skulle emellertid vara missvisande. Den skulle antyda ett alltför lineärt och alltför starkt förutbestämt historiskt förlopp. Men i vilken grad förloppet än har varit eller inte varit förutbestämt har det givetvis sitt inre sammanhang och sin logik. Goethe sade en gång att kunskapens historia är en väldig fuga, där de olika nationernas röster uppträder den ena efter den andra. Man skulle kunna säga detsamma om revolutionens historia. Den är inte den världssymfoni som några av de framstående revolutionärerna hade drömt om. Inte heller är den en sådan potpurri på disharmoniska solon, en sådan kakafoni som brackorna anser sig höra. Den är snarare en stor fuga där de olika nationernas röster, var och en med sina egna förhoppningar och sin egen förtvivlan, uppträder en efter en.

2. Avbrott i den revolutionära kontinuiteten

År 1917 upplevde Ryssland den sista av de stora borgerliga revolutionerna i Europa och den första proletära revolutionen i historien. De två revolutionerna sammansmälte till en. Denna kombination var något helt nytt och förlänade den nya regimen en utomordentlig livskraft och *élan*, men den blev också källan till allvarliga spänningar och påkänningar och våldsamma skakningar.

Med risk för att påpeka något självklart bör jag kanske närmare förklara begreppet borgerlig revolution. Den traditionella uppfattningen, som i stort sett godtas av både marxister och antimarxister, är att det högre borgerskapet spelade den ledande rollen i dessa revolutioner i Västeuropa, stod i spetsen för det upproriska folket och grep makten. Denna uppfattning ligger till grund för många kontroverser bland historiker, till exempel meningsutbytet nyligen mellan professor Hugh Trevor-Roger och Christopher Hill om Cromwells revolution, huruvida den var borgerlig till sin karaktär eller ej. Mig förefaller det som om denna uppfattning, vilka auktoriteter den än tillskrivs, är schematisk och historiskt osann. Om man utgår från den kan man med fullt skäl komma fram till slutsatsen att den borgerliga revolutionen nästan är en myt och att den knappast har inträffat ens i västerlandet. Kapitalistiska företagare, köpmän och bankirer var inte iögonfallande talrika bland puritanernas ledare eller järnsidornas anförare, i jakobinklubben eller i spetsen för de massor som stormade Bastiljen eller invaderade Tuilerierna. Inte heller grep de regeringens tömmar under revolutionen eller under en lång tid efter den, i vare sig England eller Frankrike. Den lägre medelklassen, de fattiga i staden, plebejerna och sansculotterna bildade de upproriska bataljonerna. Ledarna i England var huvudsakligen *gentlemen farmers* och i Frankrike advokater, läkare och andra intellektuella, och här och där slutade upproren med militär diktatur. Men dessa revolutioners borgerliga karaktär förefaller oss inte alls mytisk om vi utgår från ett vidare kriterium och betraktar dessa revolutioners allmänna inflytande på samhället. Deras mest väsentliga och bestående bedrift var att undanröja de sociala och politiska institutioner som hade hindrat en borgerlig egendomstillväxt och de samhällsförhållanden en sådan förde med sig. När puritanerna vägrade att ge kronan makt att godtyckligt uttaxera skatter, när Cromwell gav engelska skeppsredare en monopolistisk ställning i Englands utrikeshandel och när jakobinerna upphävde de feodala privilegierna och särrättigheterna, skapade de – ofta omedvetet – de villkor under vilka fabrikörer, köpmän och bankirer måste få den ekonomiska övermakten och i det långa loppet också en social och politisk ledarställning. Borgerliga revolutioner skapar de betingelser under vilka den borgerliga egendomen kan blomstra. Häri snarare än i speciella ställningstaganden under kampen ligger deras *differentia specifica*.

Det är i denna bemärkelse vi kan beteckna oktoberrevolutionen som en kombination av en borgerlig och en proletär revolution, även om båda fullbordades under bolsjevikisk ledning. Gångse sovjetisk historieskrivning betecknar februarirevolutionen som bourgeois och reserverar etiketten ”proletär” för oktoberupproret. Denna åtskillnad görs också av många västerländska historiker, och den är berättigad därför att bourgeoisien grep makten efter tsarens abdikation i februari. Faktiskt förekom en kombination av de båda revolutionerna redan i februari men endast *in nuce*. Tsaren och hans sista regering störtades av en generalstrejk och ett massuppror bland arbetare och soldater som genast skapade sina råd eller sovjeter, en ny stats potentiella organ. Furst Lvov och Miljukov tog makten ur händerna på den förvirrade och trevande Petrogradsovjeten som beredvilligt överlämnade den till dem, och de och Kerenskij utövade den, men endast så länge som sovjeterna tolererade dem. Deras regering utförde dock inte någon betydelsefull borgerlig revolutionshandling. Framför allt styckade den inte upp aristokratins gods och fördelade jord bland bönderna. Till och med som en borgerlig revolution var februarirevolutionen misslyckad.

Allt detta framhäver den häpnadsväckande självmotsägelse som bolsjevikerna tog itu med när de i oktober understödde och anförde det dubbla upproret: den borgerliga revolution som de tog ledningen över skapade villkor som gynnade framväxten av borgerliga egendomsformer, medan den proletära revolution som de fullbordade hade till syfte att avskaffa privat egendom. Den förras viktigaste handling var att stycka upp aristokratins jordegendomar. Detta skapade en möjlig grund för uppkomsten av en ny jordbrukarbourgeoisie. Det stora flertalet bönder som hade befriats från servitut och skulder och hade utvidgat sina gårdar var intresserade av ett socialt system som kunde erbjuda trygghet för deras egendom. Men detta var inte bara en fråga om kapitalistiska jordbruk. Rysslands landsbygd var över huvud taget kapitalismens grogrund, som Lenin uttryckte det – många av de ryska industriföretagarna och köpmännen var av bondestam, och med tiden och under gynnsamma omständigheter skulle bondeklassen ha kunnat ge upphov till en mycket talrikare och modernare företagarklass. Desto mer ironiskt var det att inget av de borgerliga partierna år 1917, inte ens de moderata socialisterna, vågade sanktionera den agrara revolution som utvecklades spontant och med elementär styrka – bönderna hade nämligen långt före bolsjevikupproret lagt beslag på aristokraternas jordegendom. Skräckslagna inför de faror som hotade privategendomen i städerna vägrade de borgerliga partierna att undergräva privategendomen på landsbygden. Bolsjevikerna (och vänstern bland socialistrevolutionärerna) placerade sig själva i spetsen för de agrara upproren. De visste att utan uppror på landsbygden skulle den proletära revolutionen i städerna bli isolerad och slås ned. Bönderna som var rädda för en kontrarevolution som skulle kunna återföra godsägarna skaffade sig sålunda en insats i bolsjevikregimen. Men från början väckte den socialistiska synen på revolutionen deras farhågor, fruktan och fientlighet.

Den socialistiska revolutionen understöddes helhjärtat av arbetarklassen i städerna. Men den utgjorde en liten minoritet av nationen. Sammanlagt en sjättedel av befolkningen, omkring 20 miljoner, bodde i städerna, och av dessa kan bara omkring hälften beskrivas som proletärer. Arbetarklassens egentliga kärna bestod av på sin höjd tre miljoner kvinnor och män, anställda i den moderna industrin. Marxisterna hade väntat sig att industriarbetarna skulle utgöra den mest dynamiska kraften i kapitalistsamhället, de viktigaste förkämparna för en socialistisk revolution. De ryska arbetarna mer än uppfyllde denna förväntan. Ingen rysk samhällsklass och ingen arbetarklass någon annanstans i världen har någonsin handlat med den energi, den politiska intelligens, den organisationsförmåga och det hjältemod som de ryska arbetarna år 1917 (och senare under inbördeskriget). Den omständigheten att Rysslands moderna industri bestod av ett litet antal stora fabriker, huvudsakligen koncentrerade till Petrograd och Moskva, gav de samlade arbetarna i de två huvudstäderna en utomordentlig slagkraft mot själva den gamla regimens nervcentra. Två årtionden av intensiv marxistisk propaganda, färskva minnen från striderna 1905, 1912 och 1914, traditionen från ett sekel av revolutionära försök och bolsjevismens målmedvetenhet hade förberett arbetarna för deras roll. De tog det socialistiska syftet med revolutionen för givet. De skulle inte nöja sig med mindre än att den kapitalistiska exploateringen tillintetgjordes, industrier och banker socialiserades, arbetarna fick kontroll över produktionen och sovjeterna över regeringen. De övergav mensjevikerna som de till en början hade följt, därför att mensjevikerna förklarade att Ryssland ännu inte ”var moget för en socialistisk revolution”. Deras aktivitet hade liksom böndernas sin egen spontana kraft: de upprättade kontroll över produktionen på fabriksplanet redan före oktoberupproret. Bolsjevikerna stödde dem och förvandlade fabriksupproren till en socialistisk revolution.

Petrograd och Moskva och några andra spridda industricentra utgjorde dock en ytterligt snäv bas för ett sådant företag. Folk över hela den ofantliga landsbygden inte bara kivades för att förvärva egendom medan arbetarna i de två huvudstäderna ansträngde sig för att avskaffa egendom, den socialistiska revolutionen inte bara befann sig i outtalad konflikt med den

borgerliga, utan till råga på allt bar den på sina egna inre motsättningar. Ryssland både var och var inte moget för den socialistiska revolutionen. Landet var bättre rustat att ta itu med dess negativa än med dess positiva uppgifter. Under bolsjevikernas ledning skilde arbetarna kapitalisterna från deras besittningsrätt och överförde makten till sovjeterna, men de kunde inte grundlägga ett socialistiskt näringsliv eller en socialistisk livsstil och de var ur stånd att upprätthålla sin dominerande politiska ställning under någon längre tid.

Till att börja med var, som jag redan har sagt, dubbelsidigheten hos revolutionen en källa till styrka. Om en borgerlig revolution hade inträffat tidigare (eller om de livegna vid frigörelsen 1861 hade förlänats jord på rimliga villkor) skulle bönderna ha kommit att utgöra en konservativ kraft och motsatt sig en proletär revolution, liksom de gjorde i Västeuropa under 1800-talet, i synnerhet i Frankrike. Deras konservatism skulle kanske också ha påverkat städernas arbetare, av vilka många hade sina rötter på landsbygden. En borgerlig ordning skulle ha haft mycket större uthållighet än den som en halvt feodal och halvt borgerlig regim ägde. Kombinationen av de båda revolutionerna möjliggjorde den allians mellan arbetare och bönder som Lenin eftersträvade, och detta gjorde att bolsjevikerna kunde vinna inbördeskriget och motstå utländskt ingripande. Fastän arbetarnas strävanden stod i outtalad strid mot böndernas, var ingen av de båda klasserna till att börja med medveten om det. Arbetarna fröjdade sig åt muzjikernas triumf över godsägarna, och de upptäckte ingen motsägelse mellan sin egen strävan att införa ett kollektivistiskt näringsliv och böndernas ekonomiska individualism. Motsägelsen blev uppenbar och påträngande först inemot slutet av inbördeskriget när bönderna, som nu inte längre hämmades av fruktan för att godsägarna skulle komma tillbaka, eftertryckligt krävde respekt för sin individualism.¹

Efter detta dominerade konflikten mellan stad och landsbygd och kampen mellan de två revolutionerna Sovjetunionens inhemska scen under åtminstone två årtionden, 1920- och 1930-talen, och följderna kastar sin skugga över hela sovjethistorien. Dramats växlingar är välkända. Lenin försökte under sina sista år lösa problemet på fredlig väg med hjälp av ”den nya ekonomiska politiken” (NEP) och ett blandat ekonomiskt system, men inemot 1927 eller 1928 hade försöket visat sig vara misslyckat. Stalin ville då lösa konflikten med våld och satte i gång den s.k. oinskränkta kollektiviseringen av jordbruket. Han skilde den socialistiska revolutionen från den borgerliga genom att utplåna den senare.

Karl Marx och hans lärjungar hade hoppats att den proletära revolutionen skulle ske utan de feberkramper, den skenmedvetenhet och de anfall av irrationalism som hade kännetecknat de borgerliga revolutionerna. De tänkte sig naturligtvis en socialistisk revolution i ”ren form”, och de antog att den skulle äga rum i framskridna industriländer på en hög nivå av samhälls-ekonomisk och kulturell utveckling. Det är blott alltför lätt – men också irrelevant – att ställa dessa trygga förhoppningar i kontrast till den irrationella förvirringen under det förflutna halvsekle av sovjethistoria. Mycket av denna irrationalism har sin grund i motsättningen mellan Rysslands båda revolutioner, ty dessa framkallade en lång rad kriser som inte kunde övervinnas med statskonstens normala metoder, politiska jämkningar eller manövreringar. Kombinationen av de båda revolutionerna blev sålunda orsaken till Sovjetunionens svaghet.

De puritanska och jakobinska revolutionernas irrationalism berodde i stor utsträckning på klyftan mellan upprorsmännens stora förhoppningar och de borgerligas begränsning av revolutionerna. För den upproriska massan är en revolution aldrig borgerlig. Den kämpar för frihet och jämlikhet eller för människornas broderskap och ett fritt samhälle. Krisen uppstår när de besuttna klasserna och grupperna blir otåliga efter att få dra fördel av vad de har vunnit

¹ Detta var den förhärskande inställningen, även om bondeklassen själv var uppdelad i rika och fattiga, och små grupper av upplysta bönder på eget initiativ bildade kooperativer och kommuner kort efter revolutionen och i början av 1920-talet.

under revolutionen och att öka sitt välstånd. När revolutionen hindrar dem att göra detta, vill de antingen dra sig ur den eller försöka hejda den, samtidigt som de plebejiska massorna, desperata av umbäranden och hunger, trycker på och vill genomföra ännu radikalare sociala förändringar. Detta är vad som hände i Frankrike under jakobinernas tillbakagångsskede, då *les nouveaux riches* krävde att maximum-lagarna skulle avskaffas och handeln göras fri. Plebejerna upptäckte då att de erövringar de gjort med sin revolution var ett sken, att *liberté* inte var något annat än arbetarens frihet att sälja sin arbetskraft, att *égalité* endast innebar att han på arbetsmarknaden kunde köpslå med arbetsgivaren på nominellt lika villkor. I England var detta det tillfälle då *the diggers* och *the levellers* upptäckte egendomens makt i republiken.

Grym besvikelse och förvirring uppstår. Klyftor framträder i revolutionspartiet. Ledarna slits mellan motsatta lojaliteter. Handlingsintensiteten och lidelsen som var revolutionens skapande kraft under inledningsskedet förvandlas till en destruktiv kraft under stagnations- och förfallsperioden. Vi finner mycket av detta också i Ryssland omedelbart efter inbördeskriget, när bönderna tvingade Lenins regering att proklamera respekt för privat egendom och återinföra fri handel, medan arbetaroppositionen stämplade detta som förräderi mot socialismen och krävde jämlikhet.

Den ryska revolutionens svåra läge blev ännu allvarligare därför att Ryssland också råkade ut för de motsägelser som finns inneboende i varje socialistisk revolution som inträffar i ett underutvecklat land. Marx talar om det socialismens embryo som växer och mognar i det borgerliga samhällets sköte. Man skulle kunna säga att den socialistiska revolutionen i Ryssland ingrep på ett mycket tidigt stadium av graviditeten, långt innan fostret hade fått tid att fullt utvecklas. Resultatet blev inte ett dödfött barn, men det blev inte heller någon livskraftig socialism.

Ni undrar kanske vad marxisterna egentligen menar med denna liknelse. Frågan är helt visst relevant i detta sammanhang – också för västerländska samhällsproblem. Marx beskriver hur den moderna industrin efter att ha ersatt de självständiga hantverkarna och bönderna med avlönade arbetare därmed har förändrat hela den process genom vilken människan uppehåller livet, produktionsprocessen, och förvandlar den från en mängd skilda individuella sysselsättningar till ett stort antal förenade producenters kollektiva och samfälliga verksamhet. På grund av arbetsfördelning och tekniska framsteg blir våra produktionskrafter alltmer beroende inbördes, och de blir eller tenderar att bli socialt integrerade i nationell eller till och med internationell skala. Just detta är produktionsprocessens ”socialisering” – det socialismens foster som växer i kapitalismens livmoder. Denna typ av produktionsprocess kräver samhällskontroll och planering. Den kan omöjligt samsas med privat ägande eller privat kontroll. Även om den privata kontrollen utövas av stora moderna bolag, desorganiserar och nedbryter den en till sitt väsen integrerad samhällsmekanism som behöver vara faktiskt och rationellt integrerad.

Marxismens invändning mot kapitalismen vilar i stort sett men inte uteslutande på detta resonemang. Detsamma gör dess försvar för socialismen. I den fullständiga utvecklingen av produktionsprocessens sociala karaktär ser den socialismens viktigaste historiska förutsättning. Utan den skulle socialismen bli ett luftslott. Att försöka påtvinga samhällskontroll på en produktionstyp som inte i sig själv är social är lika orimligt och anakronistiskt som att upprätthålla privat kontroll eller sektionskontroll över den produktionsprocess som är social.

I Ryssland saknades denna grundförutsättning för socialismen, liksom den måste saknas i alla underutvecklade länder. Jordbruket, som livnärde mer än tre fjärdedelar av befolkningen, var uppsplittrat i 23 eller 24 miljoner småbruk, kontrollerade av de spontana marknadskrafterna. Den förstatligade industrin var en liten enklav i det primitiva och anarkiska näringslivet. Detta innebar att Ryssland saknade en annan väsentlig förutsättning för socialism, nämligen det överflöd på varor och tjänster som samhället måste tillgodose om det på en hög civilisations-

nivå skall kunna möta medborgarnas behov på ett sätt som närmar sig jämlikhet. För inte så länge sedan kunde den ryska industrin inte ens producera de varor som varje modern nation fordrar för att kunna fungera normalt. Men socialismen kan inte grundas på brist och fattigdom. Mot dem är alla dess strävanden maktlösa. Knapphet föder oundvikligen jämlikhetens motsats. Där det inte finns tillräckligt med mat, kläder och bostäder för alla kommer en minoritet att roffa åt sig vad den kan, medan de övriga får gå hungriga, klä sig i trasor och bo hopfösta i slumkvarter. Allt detta måste med nödvändighet inträffa i Ryssland.

Till råga på allt var det faktiska utgångsläget rena katastrofen. Efter år av världskrig, inbördeskrig och främmande makters ingripanden föll den obetydliga industri som Ryssland hade haft samman. Maskiner och lager var förbrukade. Ekonomiskt sett var nationen tillbaka till halvt århundrade. Invånarna i städerna brände upp sina möbler för att få värme i bostäderna. Miljontals bönder drabbades av hungersnöd och vandrade genom landet på jakt efter mat. De få miljoner arbetare som hade bemannat barrikaderna 1917 hade skingrats och upphört att existera som en sammanhållen social kraft. De modigaste hade stupat i inbördeskriget. Många tjänstgjorde i den nya administrationen, armen och polisen. Ett stort antal hade flytt från de hungerdrabbade städerna, och de få som fanns kvar tillbringade mer tid med att bedriva handel än med arbete, blev deklarerade och uppslukades av svartabörshandeln. Dessa omständigheter kom att prägla utvecklingen. Bolsjevikerna försökte nämligen just vid denna tid, i början av 1920-talet, ge form åt sin regim och konsolidera den. Därvid kunde de inte lita till den klass vars förtrupp de hade ansett sig vara, den klass som de hade tänkt skulle bli den nya statens härskare, den nya demokratins ryggrad, socialismens främsta företrädare. Denna klass hade nämligen fysiskt och politiskt upphört att existera. Medan sålunda den borgerliga revolutionen trots svälten ute i landet överlevde i landsbygdens påtagliga realiteter svävade den socialistiska revolutionen som en vålnad i ett tomrum.

Dessa omständigheter var den verkliga orsaken till regimens s.k. byråkratiska urartning, och under sådana förhållanden blev ”proletariatets diktatur”, ”sovjetdemokrati”, ”arbetarnas kontroll över industrin” nästan tomma slagord som ingen kunde inlägga någon mening i. Tanken på en sovjetdemokrati såsom den hade utvecklats av Lenin, Trotskij och Bucharin förutsatte att det fanns en aktiv, ständigt vaksam arbetarklass som hävdade sig inte bara gentemot det gamla statssystemet utan också mot varje form av ny byråkrati som skulle kunna missbruka eller tillvälla sig makten. Eftersom arbetarklassen var fysiskt obefintlig, beslöt bolsjevikerna att handla som dess ställföreträdare och förtroendemän tills livet hade blivit mera normalt och en ny arbetarklass hade växt fram i och utformats. Under tiden ansåg de det vara deras plikt att utöva ”proletariatets diktatur” på det icke-befintliga eller så gott som icke-befintliga proletariatets vägnar. Detta gav naturligtvis upphov till byråkratisk diktatur, okontrollerad makt och korruption. Bolsjevikerna var inte omedvetna om faran. De skulle knappast ha överraskats av Lord Actons uttalande om makten.² De skulle ha hållit med honom. Dessutom förstod de något som Lord Acton och hans lärjungar hade förbisett, nämligen att egendom också är makt, koncentrerad makt, och att de stora bolagens halvmonopolistiska egendom är en absolut makt som är desto effektivare när den omslutes av en parlamentarisk demokrati. Bolsjevikerna var också mycket väl medvetna om maktens faror i det postkapitalistiska samhället – inte för inte drömde de om att staten skulle utplånas. För egen del vet jag ingen bok som grundligare går till botten med maktkorruptionens faror än Lenins (något skolastiskt och dogmatiskt skrivna) *Staten och revolutionen*. Det fanns sålunda ett tragiskt element i bolsjevikernas öde: hur djupt och intensivt de än var medvetna om faran kunde detta medvetande ändå inte rädda dem, och hur stor deras avsky för korruption än var kunde denna avsky ändå inte hindra dem från att duka under för den.

² Lord Acton (1834-1902), liberal historiker vars uttalande ”makt korrumpar och absolut makt korrumpar absolut” ofta citeras.

Eftersom de utgjorde revolutionspartiet hade de inget annat val, såvida de inte abdikerade och avhände sig själva makten genom att överlämna den till de fiender som de just hade besekrat i inbördeskriget. Helgon eller dårar hade kanske gjort detta, men bolsjevikerna var varken helgon eller dårar. De fann sig oväntat i en ställning som *mutatis mutandis* var jämförbar med dekabristernas, populisternas och *narodnovoltsys* under 1800-talet, ställningen hos en revolutionselit utan en revolutionär klass bakom sig. Men eliten utgjorde nu regeringen. Den höll en fästning som den hade lyckats rädda men som den fortfarande måste försvara, bygga upp på nytt ur ruinerna och förvandla till grund för en ny samhällsordning. Belägrade fästningar styrs nästan aldrig demokratiskt. Segrarna i ett inbördeskrig har sällan råd att erbjuda de besegrade yttrande- och församlingsfrihet, i synnerhet inte när de senare får understöd av mäktiga främmande makter. I regel slutar inbördeskrig med segrarnas maktmonopol.³ Enpartisystemet blev för bolsjevikerna en oundviklig nödvändighet. På det berodde det om de själva skulle överleva och utan tvivel också om revolutionen skulle överleva. Det ingick dock inte i deras beräkningar. Fyllda av farhågor fastställde de detta system som en provisorisk åtgärd. Enpartisystemet överensstämde inte alls med Lenins, Trotskijs, Kamenevs, Bucharins, Lunatjarskijs, Rykovs och många andras inställning, med deras idéer, deras logik. Men själva situationens logik fick övertaget och for fram hårt med deras idéer och skrupler. Den provisoriska åtgärden blev norm. Enpartisystemet fortsatte av egen fart och blev varaktigt. Genom en process som påminner om det naturliga urvalet fann partihierarkin efter Lenins död sin ledare i Stalin som på grund av stor duglighet parad med en despotisk karaktär och en utomordentlig hänsynslöshet var den som lämpade sig bäst för att utöva den monopolistiska makten. Jag hoppas i nästa föreläsning kunna diskutera hur han utnyttjade den för att förändra Sovjetunionens samhällsstruktur, och hur själva denna förändring som ständigt höll samhället i våldsam rörelse bidrog till att bevara hans maktställning. Men till och med Stalin betraktade sig som proletariats och revolutionens förtroendeman. Efter att ha avslöjat Stalins brott och omänsklighet sade Chrusjtjov om honom 1956: ”Stalin var övertygad om att detta var nödvändigt för att försvara arbetarklassens intressen... Han betraktade allt detta utifrån ... det arbetande folkets ... socialismens och kommunismens ståndpunkt. Vi kan inte säga att detta var en lättsinnig despots gärningar... Häri ligger, hela tragiken.” Men även om bolsjevikerna till en början kände sig berättigade att handla som arbetarklassens ställföreträdare under en period då denna var skingrad och fysiskt frånvarande, behöll Stalin med alla medel sin ställning länge efter att denna period var över och trots att en hastigt växande arbetarklass hade återuppstått, och han utnyttjade alla terroristiska och bedrägliga sätt för att hindra arbetarna – och befolkningen över huvud taget – att göra anspråk på sina rättigheter och sitt revolutionära arv.

Partiet befann sig i ständig samvetskonflikt med hänsyn till maktmonopolets realiteter. Redan 1922 pekade Lenin från sin dödsbädd på Stalin och varnade partiet för ”den store tyrannen”, *derzjimorda*, den store ryske chauvinisten, som hade kommit tillbaka för att förtrycka de svaga och hjälplösa och han bekände att han kände sig. ”djupt skyldig inför Rysslands arbetare” för att han inte hade varnat dem tidigare. Tre år senare försökte Kamenev förgäves att påminna en stormig partikongress om Lenins testamente. År 1926 pekade Trotskij på Stalin och slungade följande ord i ansiktet på honom: ”Revolutionens dödgrävare”. ”Han är den nye Djingis Khan”, var Bucharins skräckfyllda förvarning år 1928, ”han kommer att slakta oss alla ... han kommer att dränka böndernas uppror i blod”. Och detta var inte anmärkningar som gjordes på måfå av några få ledare. Bakom dessa män uppträdde ideligen nya oppositionsgrupper som försökte återföra partiet till dess revolutionära demokratiska

³ Det amerikanska inbördeskriget tycks vara ett undantag. Detta var emellertid ett inbördeskrig som inte splittrade nationen som helhet eller skapade klassmotsättningar över hela landet. Nordsidan var praktiskt taget enig i sin beslutsamhet att förhindra sydstaternas utträde; dess överlägsenhet och starkare ställning var aldrig i fara. Inte heller förekom någon väpnad utländsk intervention.

traditioner och socialistiska åtaganden. Det är vad arbetarnas opposition och de demokratiska centralisterna försökte göra redan 1921 och 1922, vad Trotskijs anhängare gjorde från 1923 och framåt, Zinovjevs från 1925 till 1927, Bucharins åren 1928 och 1929 och därefter allt mindre och mindre artikulerade grupper – också stalinister – vid olika tidpunkter.

Jag kan inte gå närmare in på dessa striders och utrensningars historia här – jag har berättat om dem i flera av mina böcker. Allt eftersom de på varandra följande schismerna kuvades blev maktmonopolet givetvis mera åtstramat och strängt. Till en början medgav enpartisystemet åtminstone de egna medlemmarna yttrandefrihet och politiskt initiativ. Senare fråntog härskaroligarkin dem denna frihet, och enpartimonopolet blev i själva verket ett enfraktionsmonopol, den stalinistiska fraktionens monopol. Under revolutionens andra årtionde tog den monolitiska diktaturen form. Slutligen förvandlades enfraktionsstyran det till den styrandes personliga makt. Att Stalin endast över de ursprungliga revolutionsledarnas och deras efterföljares döda kroppar kunde upprätta sitt självhärskarvälde och att han måste kliva också över goda stalinisters lik ger att mått på djupet och styrkan hos det motstånd som han hade att bryta.

Regimens politiska förvandlingar åtföljdes av en förfalskning av 1917 års idéer. Sovjetfolket fick nu lära sig att socialismen inte bara krävde statligt ägande, statlig planering, snabb industrialisering, kollektivisering och folkbildning utan att på något sätt också den s.k. personkulten, grova privilegier, våldsam antijämlikhet och polisens allmakt ingick i det nya samhällssystemet. Marxismen, den mest kritiska och vanvördiga av doktriner, tömdes på sitt innehåll och reducerades till en uppsättning sofismer och halvt ecklesiastiska rättesnören, tillkomna för att rättfärdiga alla Stalins påbud och skenteoretiska infall. Den förödande verkan som allt detta hade på vetenskap, konst, litteratur i Sovjetunionen och på landets moraliska klimat är välbekant. Och eftersom stalinismen under tre årtionden var en världsorganisations officiella lära, fick denna förnedring av socialismen och marxismen betydelsefulla återverkningar också på det internationella planet, i synnerhet inom västvärldens arbetarrörelse. Men detta ämnar jag granska i ett annat sammanhang.

Vissa drag av irrationalism var gemensamma för den ryska revolutionen och de borgerliga revolutioner av vilka denna var den sista. Detta är i en bemärkelse dess borgerliga element. Som utrensningarnas mästare var Stalin Cromwells och Robespierres efterträdare. Hans skräckvälde var dock mycket grymmare och avskyvärdare än deras, ty han utövade sin makt under en mycket längre period, under mycket mer skrämmande omständigheter och i ett land där befolkningen under århundraden hade fått vänja sig vid sina härskares barbariska brutalitet. Vi bör komma ihåg att Stalin också var Ivan den förskräckliges, Peter den stores, Nikolaj I:s och Alexander III:s efterträdare. Stalinismen kan i själva verket beskrivas som en blandning av marxism och Rysslands ursprungliga primitiva efterblivenhet. I varje fall var skillnaden mycket större mellan revolutionens strävanden och dess verklighet i Ryssland än någon annanstans, och därför krävdes det mycket mer blod och mycket större hyckleri för att dölja det fruktansvärda gapet.

Man kan då fråga sig vari revolutionens kontinuitet ligger. Vilken realitet har den efter alla dessa politiska och ideologiska förändringar, efter så många utbrott av fasa och sådana omskakningar? Liknande frågor har ställts i samband med andra revolutioner. Var och när slutade till exempel den franska revolutionen? Var det när jakobinerna underkuvade kommunen och *les enrages*? Eller när Robespierre besteg giljotinen? I och med Napoleons kröning? Eller när han avsattes? De flesta av dessa händelser är trots sin drastiska karaktär mångtydiga. Endast Napoleons fall markerar oåterkalleligt slutet på en historisk cykel. En liknande mångtydighet omger i Ryssland händelser som Kronstadt-myteriet 1921, Trotskijs nederlag 1923, hans uteslutning ur partiet 1927, utrensningarna under 1930-talet och Chrusjtjovs avslöjande av Stalin 1956, för att nämna bara några. Sekterister kan diskutera i

det oändliga om dessa avbrott i kontinuiteten och bland dessa händelser peka ut den då revolutionen ”slutgiltigt” förråddes och besegrades. (Egendomligt nog försökte Trotskij själv under sin sista landsförvisning övertyga några av sina mest nitiska försvarare att revolutionen inte hade upphört i och med att han blev deporterad.) Dessa sekteristiska dispyter har sin egen meningsfullhet, i synnerhet för historiker, som kan finna små korn av sanning i dem. De bästa franska historiker är ännu i denna dag uppdelade i talesmän för och emot jakobiner, Danton, Robespierre, Hebert, försvarare av kommunen och thermidorkrisen, antithermidorister, bonapartister och antibonapartister, och deras tvister har alltid haft ett nära samband med de intressen som fransmännen till varje tidpunkt varit upptagna av. Jag är övertygad om att sovjethistorikerna på samma sätt kommer att vara uppdelade i olika läger under många generationer, precis som vi som var med i den kommunistiska rörelsen under 1920- och 1930-talen anslöt oss till Trotskij, Stalin, Bucharin, Zinovjev, dekabristerna osv., och jag hoppas att några av dem kommer att utan fruktan eller ängslan kunna framträda och försvara också mensjeviker och socialistrevolutionärer.

Men frågan om revolutionens kontinuitet löses inte under sådana dispyter – den går vida utöver dem. Den måste bedömas och bedöms också utifrån andra och mera omfattande kriterier. Vi behöver inte gå så långt som Clemenceau som en gång sa att ”revolutionen utgjorde ett enda block från vilket ingenting kan avlägsnas”. Det finns dock något som talar också för Clemenceaus ståndpunkt, även om ”blocket” är en legering med en hel del oädla metaller i.

Ett sätt att behandla problemet är att säga att revolutionens samtida erkänner dess kontinuitet genom den hållning de intar gentemot den, genom sina handlingsprogram och gärningar. Detsamma gäller i vår tid. Den stora vattendelaren från 1917 höjer sig lika mäktigt som någonsin i mänsklighetens medvetande. För våra statsmän och ideologer, ja också för vanliga människor är de problem som då ställdes fortfarande olösta. Och det faktum att Sovjetunionens härskare och ledare aldrig har slutat med att åkalla sitt revolutionära ursprung har också sin logik och sina konsekvenser. De har alla, inklusive Stalin, Chrusjtjov och Chrusjtjovs efterträdare, varit tvungna att i folkets medvetande odla känslan av revolutionens kontinuitet. De har varit tvungna att på nytt upprepa löftena från 1917, till och med när de själva som bäst har brutit dem, och gång på gång har de på nytt fått bekräfta Sovjetunionens socialistiska åtaganden. Dessa löften och åtaganden har inpräglats hos varje ny generation och åldersgrupp, i skolan och på fabriken. Revolutionstraditionen har dominerat det sovjetiska utbildningssystemet. Detta är i sig själv en mäktig kontinuitetsfaktor. Det är visserligen sant att utbildningsmönstret är avsett att dölja avbrotten i kontinuiteten, att förfälska historien och att bortförklara dess motsägelser och irrationalism. Men trots detta har utbildningssystemet hos den stora massan av folket ständigt återuppväckt medvetandet om det revolutionära arvet.

Bakom dessa ideologiska och politiska fenomen har vi den faktiska kontinuiteten hos ett system som grundar sig på avskaffandet av privat egendom och industrins och bankväsendets fullständiga förstatligande. Inga förändringar i statens styrelse, partiets ledning eller det politiska handlingsprogrammet har påverkat denna grundläggande och okränkbara ”oktobererövring”. Den är den klippa på vilken den ideologiska kontinuiteten vilar. Egendomsförhållanden och ägandeformer är inte en passiv eller likgiltig faktor i samhällsutvecklingen. Vi vet hur grundligt övergången från den feodala till den borgerliga egendomsformen har omvandlat det västerländska samhällets livsstil och form. Men ett allomfattande och fullständigt statligt ägande av produktionsmedlen medför en ännu mångsidigare och grundligare förvandling på lång sikt. Det vore felaktigt att tro att det bara föreligger en kvantitativ skillnad mellan förstatligande av industrin till låt oss säga 25 procent och till hundra procent. Skillnaden är kvalitativ. I ett modernt industrialiserat samhälle måste ett omfattande offentligt ägande skapa en väsentligt ny omgivning för människans produktiva verksamhet och kulturella strävanden. Eftersom det postrevolutionära Ryssland inte var ett modernt industrialiserat samhälle kunde

själva statsägandet i sig inte skapa denna kvalitativt nya miljö utan endast vissa sidor av den. Men redan detta var nog för att avgörande påverka Sovjetunionens utveckling och att förläna dess sociala omformningsprocesser en viss enhetlighet.

Jag har talat om orimligheten i försöket att upprätta samhällskontroll över en produktionsprocess som inte till sin beskaffenhet är samhällelig, likaledes om det omöjliga i att grunda en socialism på brist och knapphet. Hela Sovjetunionens historia under dessa femtio år har varit en kamp – delvis framgångsrik, delvis inte – för att besegra denna orimlighet och att övervinna bristen och knappheten. Detta innebar till att börja med intensiv industrialisering som ett medel att nå ett mål, inte som ett mål i sig. Feodala och till och med borgerliga egendomsförhållanden kan vara förenliga med ekonomisk stagnation eller ett trögt utvecklingstempo. För ett statligt ägande är detta omöjligt, i synnerhet om det har upprättats genom en proletär revolution i ett underutvecklat land. Systemet bär inom sig tvånget att göra snabba framsteg, nödvändigheten att sträva efter ett överflöd och driften att utveckla den samhällliga produktionsprocess som kräver rationell samhällelig kontroll. Under utvecklingens förlopp, som i Ryssland blev långt svårare än som hade varit nödvändigt på grund av krig, rustningsjakt och byråkratiskt slöseri, uppstod hela tiden nya motsägelser, och ändamål och medel förväxlades ideligen. Medan ett statligt välstånd bildades blev massan av konsumenter, som ju också utgjorde producenterna, utsatt för fortsatt och till och med förvärrad brist och fattigdom, och byråkratisk kontroll av alla det nationella livets former ersatte samhällskontroll och socialt ansvar. Prioritetsordningen var liksom upp- och nedvänd. Socialismens former hade blivit stöpta innan dess innehåll, de ekonomiska och kulturella realiteterna, hade kommit inom räckhåll, och när innehållet frambringades, blev formerna snedvridna eller skadade. Till en början ruvade de samhällspolitiska institutioner som revolutionen skapat högt över den materiella och kulturella existensens faktiska nivå i landet. När sedan nivån höjdes, pressades den samhällspolitiska ordningen ned under denna nivå blott och bart av byråkratins och stalinismens tyngd. Också målet sänktes ned till medlens nivå: idealbilden av ett klasslöst samhälle drogs ned i den misär som präglade denna övergångsperiod och reducerades till den bryska nödvändigheten att samla de mest elementära tillgångar.

Denna omkastning av sociala prioriteter, denna förväxling av ändamål och medel och den därpå beroende disharmonin mellan det nationella livets former och innehåll är de djupaste källorna till kriserna, jäsningarna och oron under perioden efter Stalins tid. Den byråkratiska kontrollen, detta surrogat för samhällskontroll, har blivit en broms på vidare framsteg, och folket längtar efter att få sköta sitt eget välstånd och att bli herrar över sitt eget öde. Det vet knappast hur det skall ge uttryck åt sina egna strävanden och vad det skall göra med dem. Årtionden av totalitärt styre och monolitisk disciplin har berövat folket dess förmåga till självuttryck, spontan aktion och självorganisation. De styrande grupperna plottrar med ekonomiska reformer, lossar greppet om nationens andliga liv men gör ändå vad de kan för att folket skall förbli oartikulerat och passivt. Detta är den officiella avstaliniseringens gränser. Bakom den förekommer det en inofficiell avstalinisering, en vitt utbredd förväntan på en radikal förändring. Både den officiella hållningen och de inofficiella stämningarna närs av återupplivade eller aldrig förjagade minnen från den tidiga heroiska revolutionsperioden med dess vida större frihet, rationalitet och mänsklighet. Detta tydliga återvändande till det förgångna med det ändlösa pilgrimståget till Lenins grav döljer sannolikt ett besvärande tomrum mellan stalinperioden och en ny början för skapande tankar och historisk handling i Sovjetunionen. Vad som än kan vara riktigt i detta, vittnar känslan av olust, självrannsakan och trevandet under perioden efter Stalins död på sitt eget sätt om den revolutionära epokens kontinuitet.

3. Samhällsstrukturen

I denna föreläsning ämnar jag göra en översikt över de förändringar som har ägt rum i Sovjetunionens samhällsstruktur eller över det förflutna halvseklets sociologiska balansräkning.

När jag tidigare diskuterade frågan om revolutionens kontinuitet, betonade jag betydelsen av att staten och inte ”den privata företagsamheten” eller stora kapitalistiska bolag har stått i spetsen för Sovjetunionens industrialisering och modernisering. Detta har varit avgörande för dynamiken i den ekonomiska utvecklingen i Sovjetunionen och den sociala förvandlingen. Jag skall inte dröja vid problemets strängt ekonomiska aspekt. Vi känner alla till att Sovjetunionen har höjt sig från ställningen som den mest efterblivna av de stora europeiska nationerna till rangen av världens andra industrimakt – de internationella följderna av detta uppstigande har följt oss hela tiden under dessa sista årtionden. Ändå måste jag erkänna att jag som en av dem som hade tillfälle att på nära håll bevittna denna utvecklings tidiga faser och de fruktansvärda svårigheter som beledsagade dem ännu inte har vant mig vid att ta detta resultat för givet. Jag skulle inte till exempel 1930, nej, inte ens 1950 ha trott att Sovjetunionen skulle kunna göra fullt så snabba framsteg som det har gjort och att detta land år 1967 skulle producera – för att bara nämna ett exempel – 100 miljoner ton stål per år. Detta är mer än Storbritannien, Västtyskland, Frankrike och Italien producerar tillsammans och endast 20 milj. ton mindre än stålverken i Förenta staterna framställer. Detta utgör grunden för en mekanisk industri och en tillverkning av producentvaror som är nästan lika stor som den amerikanska. Konsumtionsindustrierna släpar naturligtvis i hög grad efter, men jag skall bespara er ytterligare statistiska uppgifter om näringslivet och i stället betrakta de sociologiska biföreteelserna och följderna av detta ekonomiska framåtskridande.

Innan vi går vidare bör vi kanske påminna oss om att dessa femtio år inte har varit en enda oavbruten period av utveckling och tillväxt. Av de femtio åren var sju eller åtta uppfyllda av väpnade fientligheter som resulterade i en allvarlig tillbakagång och omfattande förstörelse utan motsvarighet i något annat krigförande land. Ytterligare tolv eller tretton år användes för att återställa förlusterna. De egentliga utvecklingsperioderna utgörs därför av åren 1928-1941 och tiden från 1950 och framåt, allt i allt omkring trettio år. Och under dessa år gick en ovanligt stor proportion av Sovjetunionens resurser åt till den rustningskapplöpning som föregick och följde på andra världskriget – i genomsnitt omkring en fjärdedel av nationalinkomsten. Om man kunde beräkna framstegen i idealenheter av verkligt fredliga år skulle man komma fram till slutsatsen att Sovjetunionen åstadkom sina framsteg inom tjugofem eller på sin höjd tjugofem år. Detta måste man hålla i minnet när man försöker värdera resultatet. Men naturligtvis är det nuvarande sovjetsamhället en produkt av detta halvsekels tumult, och därför är det omöjligt att skilja på vinst och förlust, uppbyggnad och förstörelse i denna utveckling. Kombinationen av produktiva ansträngningar, improduktivt arbete och slöseri har påverkat både det materiella livet och det andliga, klimatet i Sovjetunionen.

Det första och mest påfallande draget i den förvandlade scenen är den omfattande urbaniseringen. Efter revolutionen har stadsbefolkningen växt med över 100 miljoner invånare. Här är det nödvändigt att på nytt korrigera tidsskalan. Det första årtiondet efter 1917 präglades av städernas avfolkning och en långsam rörelse i omvänd riktning. Det andra världskriget fick samma verkan, åtminstone i det europeiska Ryssland. De intensiva urbaniseringsperioderna inföll mellan åren 1930 och 1941, 1950 och 1965. Då byggdes omkring 800 stora och medelstora städer och över 2000 små stadssamhällen. År 1926 fanns det endast 26 milj. stadsinvånare. År 1966 var deras antal 125 milj. Bara under de senaste femton åren har stadsbefolkningen ökat med 53 eller 54 miljoner människor, vilket är lika mycket som de brittiska öarnas hela befolkning. Inom en generations livstid har procenten stadsbor i

förhållande till hela befolkningen stigit från 15 till omkring 55 och den är snabbt på väg mot 60. I Förenta staterna – för att ta det föregående rekordet på detta område – tog det mer än 160 år för stadsbefolkningen att öka med 100 milj. invånare, eller om vi väljer den mer relevanta procentuella jämförelsen: det tog ett helt århundrade, från 1850 till 1950, för att stadsbefolkningens proportion skulle stiga från 15 till 60 %. Under hela denna period på hundra år stimulerades och underlättades de amerikanska städernas fenomenala tillväxt av massimmigration, tillförsel av främmande kapital och yrkesskicklighet och befrielse från krig och förstörelse för att inte tala om det lockande klimatet. Sovjetunionens urbanisering är utan motstycke i historien vad beträffas tempo och omfattning.

En sådan förändring av den sociala strukturen skulle, även om den hade ägt rum under gynnsammare omständigheter, ha skapat ofantliga och förvirrande problem i samband med bostäder, nybebyggelse, hälsovård och utbildning, och de sovjetiska betingelserna var som uttänkta enkom för att intensifiera och öka virrvarret och chockera bortom alla mått. Endast en liten del av expansionen berodde på naturlig tillväxt eller på att stadsbor flyttade. Den stora massan av nya stadsbor var bönder, år efter år förflyttade från byarna och insatta i industriellt arbete. Liksom de sedan gammalt utvecklade västlänarna fann Sovjetunionen den huvudsakliga industriella arbetskraftsreserven bland bönderna. Under den kapitalistiska företagsamhetens tidiga tillväxt i väster skedde ofta tvångsexpropriering bland bönderna, i England genom *enclosures* – förvandling av allmänning till privat mark – och genom drakonisk arbetslagstiftning. Senare förlitade sig västvärlden mest på arbetsmarknadens spontana utveckling med dess lagar för tillgång och efterfrågan för att få den erforderliga arbetskraften till industrin. Denna eufemism innebär att överbefolkningen på landsbygden, ofta hungerkatastrofer, under flera årtionden om inte rent av århundraden förde ut den överflödiga arbetskraften på arbetsmarknaden. I Sovjetunionen säkrade staten arbetskraftstillförseln genom planering och styrning. Den avgörande faktorn var statens dominerande ekonomiska ställning – utan den skulle det knappast ha varit möjligt att så snabbt åstadkomma en så jättelik omvandling.

Förflyttningen av landsbygdens befolkning började på allvar först under de första åren på 1930-talet, och den hade nära samband med jordbrukets kollektivisering som gjorde det möjligt för förvaltningsorganen att lägga beslag på den överflödiga arbetskraften inom jordbruket och förflytta den till industrin. Begynnelseprocessen var ytterligt besvärlig och innebar att man i stor utsträckning måste bruka tvång och våld. Det industriella livets inrotade vanor, reglerade av fabriks sirenen, som i andra länder genom ekonomisk nödvändighet och lagstiftning hade inpräglats hos arbetarna från generation till generation, saknades i Ryssland. Bönderna var vana vid att arbeta på åkrarna i enlighet med den stränga naturens rytm i Ryssland, att slita från soluppgång till solnedgång under sommaren och att sova sig igenom vintern på ugnen. De skulle nu lära in och tvingas till en helt ny arbetsrutin. De gjorde motstånd, arbetade långsamt, förstörde eller skadade verktygen och flyttade rastlöst från fabrik till fabrik, från gruva till gruva. Regeringen påtvingade dem disciplin genom hårda arbetsregler, hotade med deportering och deporterade också många till tvångsarbetsläger. Bostadsbrist och stor knapphet på konsumtionsvaror, som till stor del berodde på en avsiktlig antikonsumentinställning – regeringen var inriktad på att nå högsta möjliga produktion av producentvaror och krigsmateriel – förvärrade lidandet och oron. Ända tills helt nyligen var det vanligt i städerna att flera familjer delade ett rum och kök, och vid industrialläggningarna hopföstes mängder av arbetare i baracker under många år. Brottsligheten grep omkring sig. Samtidigt fick många miljoner män och kvinnor grundskoleutbildning, ja, till och med högre utbildning, tränades i industriell yrkesskicklighet och började vänja sig vid det nya livet.

Med tiden minskades de sociala friktioner och konflikter som omvälvningen frambringat. Och efter andra världskriget har sovjetindustrins och sovjetarmens bedrifter till synes rättfärdigat

till och med våldet, lidandet, blodet och tårarna när man nu ser tillbaka. Men det kan hävdas – och det har jag gjort under alla dessa årtionden – att utan våldet, blodet och tårarna kunde detta storartade uppbyggnadsarbete ha gjorts ännu effektivare och med sundare sociala, politiska och moraliska biverkningar. Antingen etta är riktigt eller inte fortgår trots allt omvandlingen av samhällsstrukturen ännu, och den sker utan stimulans i form av våld. År efter år ökar stadsbefolkningen i samma skada som tidigare, och fastän processen är planerad och reglerad följer den nu sin egen rytm. Om regeringen under 1930-talet måste släpa en tjurig hord av bönder till städerna, har den under det senaste årtiondet mötts av en spontan folkkrusning från landsbygden till städerna, och den har fått bemöda sig att göra livet på landsbygden mera lockande för att kunna behålla den unga arbetskraften fjordbruket. Men den nuvarande befolkningstrenden kommer sannolikt att fortsätta, och om ytterligare tio eller femton år kommer nog tre fjärdedelar av befolkningen att bo i städerna.

Industriarbetarna, som 1917 var en liten minoritet, utgör nu den största samhällsklassen. Staten har ungefär 78 miljoner anställda i fabriker och på kontor – vid slutet av andra världskriget hade den 27 miljoner anställda. Mer än 50 miljoner arbetar inom fabriks- och byggnadsindustri, transport, kommunikationer och på statsägda jordbruk. De övriga förtjänar sitt uppehälle inom olika serviceyrken – 13 miljoner inom hälsovård, utbildning och vetenskaplig forskning. Det är inte lätt att med någon precision skilja antalet kroppsarbetare och tekniker från kontorsarbetare, därför att sovjetstatistiken redovisar dem i klump – jag skall snart komma till den sociologiska betydelsen av att på detta sätt sammanföra dem. Antalet arbetare i egentlig mening kan uppskattas till 50-55 miljoner.

Arbetarklassen är i utpräglad grad indelad i skikt. Stalins arbetarpolitik inriktades på löne-differentiering och höjde arbetararistokratin högt över massan av underbetalda, sämre utbildade arbetare eller grovarbetare. I viss mån rättfärdigades detta av behovet att stimulera till yrkesskicklighet och effektivitet, men löneklyftorna sträckte sig långt utöver detta, och deras faktiska omfattning var och är fortfarande strängt hemligstämplade. Sedan 1930-talet har regeringen inte publicerat relevanta data om landets lönestruktur, och forskare har fått nöja sig med fragmentarisk information. Under hela stalinepoken försiggick en grym häxjakt mot företrädarna för utjämningstanken – eller de ”småskurna borgerliga jämlikhetssträvarna” – men den var mindre effektiv än den föreföll att vara och helt visst mindre effektiv än den politiska hetsjakten.

Att uppgifterna om lönestrukturen har undertryckts visar med vilket dåligt samvete de härskande grupperna under och efter Stalins tid har fört sin antijämlikhetspolitik. Ett sådant dåligt samvete hindrar inte våra företagsledare från att tillkännage sina vinster eller våra regeringar från att avslöja fakta om våra löneskalor. Naturligtvis existerar ingenting sådant som vår ”normala” brist på jämlikhet mellan arbetslön och arbetsfri inkomst i Sovjetunionen. Skillnaderna gäller där hela tiden inkomster för ett utfört arbete. Men att avslöja dem i deras fulla utsträckning vore tydligen ett alltför riskabelt och farligt företag för alla sovjetregeringar hittills. Skillnaderna i arbetarnas inkomster tycks vara desamma som man finner i de flesta andra länder, och de minskas av det högre värdet av Sovjetunionens mera omfattande sociala förmåner. Under de senaste åren har lönestrukturen gång på gång reviderats. Den första avstaliniseringsperioden medförde en påtaglig minskning av olikheterna vars omfattning det är svårt att uppskatta. Följaktligen har den nya lönepolitiken stött på allt större motstånd från företagsledarnas och arbetararistokratins sida. Men i ett ständigt och snabbt expanderande samhälle hindrar den höga sociala rörligheten samhällsskiktningen från att bli alltför fastlåst. Stora arbetarmassor utbildas ständigt för kvalificerade arbeten och förflyttas från lägre till högre inkomstgrupper.

Jag skall nu tala om arbetarklassens sociala och kulturella skiktning som ibland är ännu viktigare än den ekonomiska. Detta ämne medger inte en klart markerad beskrivning eller

analys, och allt jag kan göra här är att försöka ge en allmän uppfattning om den och att antyda dess sammansatta natur. Den oerhörda tillväxten av arbetarklassen har resulterat i många sociala och kulturella klyftor och orimligheter som återspeglar industrialiseringens successiva faser och deras överlappning. Varje fas skapade ett nytt skikt i arbetarklassen och åstadkom karakteristiska klyftor. De flesta arbetarna är starkt präglade av sitt bondeursprung. Det finns bara ett mycket litet antal arbetarfamiljer som har bott i staden sedan före revolutionen och som har en lång industriell tradition och minnen från den förrevolutionära klasskampen. I själva verket är det äldsta arbetarskiktet det som bildades under 1920-talets rekonstruktionsperiod. Det anpassade sig tämligen lätt till det industriella livets rytm – dessa arbetare kom till fabriken självmant och utsattes ännu inte för någon sträng reglementering. Deras barn är det mest stadgade och det mest utpräglat urbana elementet inom industriarbetarklassen. Från deras led kom *vydvizjentsy*, 1930- och 1940-talets chefer och arbetararistokrati. De som stannade kvar i leden var de sista sovjetarbetare som under NEP-perioden oförbehållsamt inlät sig i fackföreningsverksamhet, ja, till och med i strejker, och som åtnjöt en viss politisk yttrandefrihet.

Kontrasten mellan detta skikt och det närmast påföljande är skarp. Över 20 miljoner bönder förflyttades till städerna under 1930-talet. Deras anpassning var smärtsam och ryckig. Under en lång tid förblev de bybor som var uppdragna med rötterna, stadsbor mot sin vilja, förtvivlade, upproriska och hjälplösa. De tämjdes till att anpassa sig efter fabriksarbetets vanor och kontrollerades av hänsynslös drill och disciplin. Det var de som förlänade sovjetstäderna den gråa, eländiga, halvt barbariska anblick som så, ofta förundrade utländska besökare. De förde med sig muzjikens oslipade individualism till industrin. Den officiella politiken utnyttjade denna och eggade nykomlingarna inom industrin att tävla med varandra om extrainkomster, premier och högre ackord. Vid arbetsbänken i fabriken ställdes sålunda arbetare mot arbetare, och förevändningar som ”socialistisk tävlan” användes för att hindra att klassolidaritet uppstod och manifesterades. 1930-talets terror gjorde ett outplånligt intryck på denna kategori av människor. De flesta av dem befinner sig nu i 50-årsåldern och är antagligen, utan egen förskyllan, de mest efterblivna bland sovjetarbetarna, dåligt utbildade, fyllda av habegär, servila. Först i andra generationen kan detta skikt av arbetarklassen övervinna den chockverkan som dess urbanisering har medfört.

De åldersgrupper av bönder som kom till fabrikerna efter det andra världskriget fick också uppleva de prövande levnadsvillkoren, hemlöshet i bokstavig betydelse, den stränga arbetsdisciplinen och terrorn. Men de flesta hade kommit frivilligt till städerna, ivriga att undkomma de förhärjade och hungerdrabbade byarna. De hade lärt sig industriell disciplin under åren i armen och fann på sina nya hemorter en miljö som var bättre anpassad att uppta och assimilera nykomlingar än städerna och industrisamhällena på 1930-talet hade varit. Anpassningsprocessen var mindre smärtsam, och ännu lättare blev den för de skaror av nybörjare som anlände till fabrikerna under åren efter Stalins död då de gamla arbetsreglerna avskaffades, och som kunde ägna sig åt sitt yrke relativt fria från nöd och fruktan. De yngsta årsgrupperna, de senaste immigranterna och den nya generation som blivit född i städerna har anlämt till fabrikerna med ett självförtroende som deras föräldrar helt och hållet saknade och har spelat en framträdande roll när det gäller att reformera förlegad arbetsrutin och förändra livsklimatet i sovjetfabrikerna. Nästan alla har (”fullständig eller ofullständig”) gymnasial utbildning och många deltar i akademiska kurser utanför universiteten. De har ofta kolliderat med sina mindre kompetenta och mindre kultiverade förmän och chefer. Detta är sannolikt den mest progressiva gruppen inom den sovjetiska arbetarklassen och omfattar dem som har varit med om att bygga atomkraftsanläggningar, datamaskiner och rymdfarkoster, arbetare som är lika produktiva som sina amerikanska kolleger, även om genomsnittsproduktiviteten per arbetare och timma i SSSR ännu bara är 40 % eller till och med mindre av den

amerikanska produktiviteten. Det låga genomsnittet beror naturligtvis på den stora ojämnheten bland industriarbetarna i Sovjetunionen, på de många olika och ojämna kultur- och produktivetsnivåer som jag just har försökt redogöra för. Även under sådana förhållanden är genomsnittsproduktiviteten i Sovjetunionen dock något större än i Västeuropa, och det förtjänar att erinras om att den amerikanska produktiviteten på 1920-talet var omkring en tredjedel av vad den nu är och att produktiviteten per arbetare och timma i SSSR då endast var en tiondel av den amerikanska.

Denna alltför skissartade beskrivning ger oss endast en allmän föreställning om den sovjetiska arbetarklassens ovanligt stora sociala och kulturella heterogenitet. Omplanteringsprocessen och expansionen var alltför snabb och stormig för att de olika skikten skulle kunna samman-smälta, för att en gemensam åskådning skulle kunna skapas och en klassolidaritet växa fram. Vi har sett hur minskningen och upplösningen av arbetarklassen några få år efter revolutionen tillät byråkratin att etablera sig som den dominerande samhällskraften. Vad som inträffade senare tillät den att konsolidera denna ställning. Det sätt på vilket de nya fabriksarbetarna rekryterades och den våldsamma utvecklingstakten höll arbetarklassen i ett tillstånd av permanent oreda och lösryckthet, ur stånd att vinna sammanhållning, balans och enhet och att finna sin samhällspolitiska identitet. Arbetarna blev maktlösa redan genom sitt antal som ökade så enormt. Byråkratin gjorde vad den kunde för att bevara detta tillstånd. Den inte bara spelade ut dem mot varandra i arbetet på fabriken, utan den underblåste också deras inbördes antipatier och fiendskap. Den förvägrade dem rätten att ställa krav och försvara sig genom fackföreningarna. Men inte heller dessa metoder eller terrorn skulle ha varit så verkningsfulla som de var, om inte arbetarklassen hade blivit uppriven av sina egna centrifugala krafter. Ännu sämre blev förhållandena av att de intelligenta och energiska arbetarna ideligen befordrades till chefsposter. Därmed berövades den stora massan av arbetare sina potentiella talesmän och ledare. Då endast ett fåtal av dessa arbetsslavar hade någon utbildning, fick en sådan åderlåtning betydelsefulla följder: den sociala rörlighet som några av arbetarna kunde dra fördel av dömde resten av dem till social och politisk kraftlöshet.

Om denna analys är riktig kan framtidsutsikterna bli mera hoppfulla. En objektiv konsoliderings- och integreringsprocess äger rum inom arbetarklassen, och den åtföljs av en utveckling av den sociala medvetenheten. Detta liksom kraven på tekniska framsteg har tvingat den härskande gruppen att undanröja den gamla fabriksdisciplinen och ge arbetarna mer armbågsrum än de hade under Stalintiden. Det är dock ännu långt kvar till yttrandefrihet och till arbetarnas verkliga delaktighet i kontrollen över industrin. Men allteftersom arbetarklassen blir mer bildad, homogen och självmedveten kommer dess strävanden sannolikt att koncentreras till dessa krav. Och om detta inträffar kommer kanske arbetarna att åter uppträda på den politiska scenen som en oberoende faktor, redo att utmana byråkratin och att återuppta den frihetskamp i vilken de vann en så överväldigande seger år 1917 men som de under så lång tid inte har kunnat fullfölja.

Arbetarklassens expansion motsvarades av en minskning av bondeklassen. För fyrtio år sedan utgjorde småbrukarna mer än tre fjärdedelar av nationen, för närvarande uppgår antalet kollektivbönder endast till en fjärdedel. Hur förtvivlat bönderna motarbetade denna utveckling, vilket ursinnigt våld som släpptes lös mot dem, hur de tvingades att bidra till industrialiseringens uppbyggnad och hur tredskande och trögt de brukade jorden under den kollektiva ledningen – detta är nu allbekant. Men som professor Butterfield säger i ett annat sammanhang: ”Det finns en tendens hos samtiden att värdera en revolution alltför ensidigt utifrån dess ohyggligheter, medan eftervärlden alltid tycks missta sig genom sin oförmåga att ta dessa med i beräkningen eller tillräckligt klart inse dem.”¹ Då jag själv var i tillfälle att bevittna

¹ H. Butterfield, *Christianity and History*, London 1949, s. 143.

kollektiviseringen under det tidiga 30-talet och allvarligt kritiserade dess tvångsmetoder, skulle jag här vilja ägna en tanke åt de ryska böndernas tragiska öde. Under *l'ancien regime* hemsöktes den ryska landsbygden periodiskt av hungersnöd liksom fallet var i Kina och fortfarande är i Indien. Under perioderna mellan hungeråren dog otaliga (statistiskt oräknade) miljoner bönder och bondbarn av undernäring och sjukdom, såsom fortfarande sker i underutvecklade länder.² Det gamla systemet var knappast mindre grymt mot bönderna än Stalins regemente, men dess grymhet föreföll vara en del av en naturlig ordning, och denna är till och med moralisternas känsliga samveten böjda att uppfatta som något givet. Detta ursäktar eller mildrar dock inte Stalins brottsliga politik, men det infogar problemet i det rätta historiska perspektivet. De som hävdar att allt skulle ha varit gott och väl om bara muzjikerna hade lämnats i fred, de som idealiserar det gamla livet på landsbygden och böndernas individualism visar upp en idyll som är ren dikt. De gamla primitiva småbruken var i varje fall alltför föråldrade för att kunna överleva i en epok av industrialisering. De har inte heller överlevt här i England eller i Förenta staterna, och till och med i Frankrike, deras klassiska hemland, har vi bevittnat hur böndernas antal under senare år har minskat dramatiskt. I Ryssland var småbruken ett farligt hinder för folkets framsteg. De kunde inte producera tillräckligt med födoämnen för den växande stadsbefolkningen. De kunde inte ens föda barnen på den överbefolkade landsbygden. Det enda förnuftiga alternativet till tvångskollektivisering låg i någon form av kollektivisering eller Kooperation, grundad på böndernas samtycke. Hur realistiskt detta alternativ var för SSSR kan ingen nu säga med någon visshet. Vad som är säkert är emellertid att tvångskollektiviseringen har efterlämnat ett arv av ineffektivitet i jordbruket och av antagonism mellan stad och landsbygd som Sovjetunionen ännu inte har övervunnit.

Dessa olyckor förvärrades av ännu ett slag som drabbade bönderna, ett slag som vida överträffade kollektiviseringens ohyggligheter. De flesta av de tjugo miljoner män som Sovjetunionen förlorade på slagfälten under andra världskriget var bönder. Så ofantlig blev bristen på manlig arbetskraft på landsbygden att man i de flesta byar under senare hälften av 1940-talet och hela 1950-talet endast såg kvinnor, barn och gamlingar arbeta på åkrarna. Detta förklarar i någon mån jordbrukets stagnation och mycket annat: de fruktansvärda påfrestningarna på familjeförhållanden, sexualliv och skolväsen och det mer än normala måttet av apati och tröghet på landsbygden.

Bondeklassens betydelse i nationens sociala och politiska liv har som en följd av alla dessa händelser gått brant tillbaka. Jordbrukets villkor är fortfarande en allvarlig angelägenhet, ty de påverkar stadsbefolkningens levnadsstandard och arbetsmoral. En dålig skörd är fortfarande en kritisk händelse politiskt sett, och det var en följd av dåliga skördar som bidrog till Chrusjtjovs fall 1964. Men bönderna har inte heller blivit riktigt integrerade i den nya industriella samhällsstrukturen. Mycket av gamla individualistiska jordbruksmetoder av det mest småskurna och ålderdomliga slag lever fortfarande kvar bakom kolchosernas fasad. Ett stenkast från automatiserade datastyrda företag kan man ännu finna sjaskiga och orientaliska basarer där småhandlare från landsbygden trängs. Men den tid då bolsjevikerna fruktade för att bönderna skulle kunna utgöra ett instrument för en kapitalistisk restauration är för länge sedan förbi. Det finns visserligen rika kolchoser och fattiga, och här och där lyckas en

² *The Times* korrespondent i Delhi skrev t.ex. den 3 februari 1967: "Rapporter från de värst utsatta områdena tyder på att en långsam svält drabbat de fattigaste byarna." I själva verket hotas "kanske 20 miljoner icke jordägande arbetare i de hemsökta områdena i östra Uttar Pradesh liksom i Bihar" om inte myndigheterna skaffar livsmedel åt dem före hösten. Denna skräckfyllda situation förvärras av att områdena samtidigt hotas av torka: "När bybrunnarna väl sinat kommer folket att ge sig av för att söka efter vatten. Det blir ändå svårare att kunna förse sådana stora kringströvande människomassor med mat." Samtidigt rapporterade *Le Monde* att i Senegal dör hälften av alla barn före fem års ålder på grund av undernäring och sjukdomar. Dessa fakta behandlades i pressen bara en dag och då i form av smånotiser.

förslagen muzjik kringgå alla regler och förordningar, hyra jord, anställa lantarbetare i hemlighet och göra stora förtjänster. Dessa kvarlevor av primitiv kapitalism är emellertid knappast något annat än bifenomen. Om den nuvarande befolkningstrenden, det vill säga folkvandringen från landsbygden till städerna, håller i sig – vilket är sannolikt – kommer böndernas antal att fortsätta att sjunka, och det kommer troligen att ske en kraftig övergång från kollektivägda till statsägda jordbruk. jordbruket kan till sist väntas bli ”amerikaniserat” och kommer då att sysselsätta endast en liten del av nationens arbetskraft.

Även om böndernas antal minskar dominerar fortfarande muzjiktraditionen ryskt liv i vanor och seder, i språk, litteratur och konst. Fastän majoriteten av ryssar redan lever i städerna, är bylivet ännu temat och muzjiken huvudpersonen i de flesta ryska romaner – kanske i fyra av fem. Också vid sin sorti kastar bonden en lång melankolisk skugga över det nya Ryssland.

Och nu kommer vi till det som i alla sociologiska beskrivningar av SSSR är det mest sammansatta och förbryllande problemet, det problem som har med byråkratin, direktörsgrupperna, specialisterna och intelligentsian att göra. Deras antal och specifika tyngd har vuxit enormt. Mellan 11 och 12 miljoner specialister och administratörer är sysselsatta inom det statliga näringslivet, jämfört med endast en halv miljon på 1920-talet och mindre än 200 000 före revolutionen. Härtill kommer mellan två och tre miljoner ordinarie medlemmar av den politiska hierarkin och krigsmakten. Till antalet uppgår dessa grupper till omkring en femtedel av det totala antalet statsanställda och utgör nästan en lika stor grupp som kollektivbönderna (kolchoserna har endast 17 miljoner medlemmar). Deras samhälleliga betydelse är naturligtvis omätligt mycket större. Vi får emellertid inte föra samman alla dessa i en klump och beteckna dem som byråkrater eller direktörer. En skarp skillnad bör göras mellan specialister och administratörer med högre utbildning och sådana som endast har gymnasial utbildning. Specialisterna med den högre utbildningen utgör ungefär 40 % av alla, det vill säga fyra och en halv miljoner eller kanske fem och en halv om man räknar med partikadrer och militär personal.

Är detta då den privilegierade byråkrati som Trotskij en gång utpekade som arbetarnas nya fiender? Eller är det Djilas nya klass? (Trotskij var som ni kanske minns inte av den uppfattningen att byråkratin utgjorde en ny klass.) Jag måste bekänna att jag tvekar att besvara dessa frågor alltför kategoriskt. Jag kan inte här gå in på problemets semantik och diskutera klassens definition. Låt mig bara nämna att jag skiljer mellan ekonomisk och social brist på jämlikhet och klassantagonism. Skillnaden mellan högt betalda kvalificerade arbetare och okvalificerade arbetare är exempel på en sådan olikhet som inte innebär någon klassantagonism. Det är en skillnad inom en och samma sociala klass. Enligt min uppfattning är Djilas åsikter om ”den nya klassen av exploatörer” och liknande föreställningar om Sovjetunionens ”direktörsgrupp” förenklingar som i stället för att klargöra problemet fördunklar det. De privilegierade gruppernas status i sovjetsamhället är mer mångtydig än den ena eller andra etiketten antyder. De utgör ett hybridiskt element, de både bildar och inte bildar en klass för sig. De har vissa drag gemensamma med andra samhällens klasser av exploatörer och de uppvisar en del av de väsentliga särdragen hos de senare. De åtnjuter materiella och andra fördelar som de envist och brutalt försvarar. Här bör vi återigen akta oss för alltför lättvindiga generaliseringar. Omkring en tredjedel av det totala antalet specialister är dåligt betalda lärare – sovjetpressen har nyligen genljudit av klagomål över deras levnadsbetingelser. Detsamma gäller de flesta av en halv miljon läkare. Många av de två miljonerna ingenjörer, agronomer och statistiker förtjänar mindre än högt kvalificerade arbetare. Deras levnadsstandard kan jämföras med vår lägre medelklass. Det medges gärna att detta är gott och väl över de okvalificerade och halvqualificerade arbetarnas levnadsstandard, men det vore en torftig sociologi – marxistisk eller ej – som tillskrev detta blygsamma välstånd exploatering av arbetare. Endast de högre skikten av byråkratin, partihierarkin, företagsledningen och den

militära personalen lever under villkor som kan jämföras med dem som de rika och nyrika i kapitalistsamhällena har. Det är omöjligt att bestämma dessa gruppers storlek – jag upprepar att statistiska data om deras antal och inkomster nogsnamt hemlighålls. Vad dessa grupper har gemensamt med en exploaterande klass – jag använder här termen i marxistisk bemärkelse – är att deras inkomster åtminstone delvis härrör från det ”överskottsvärde” som arbetarna producerar. Dessutom behärskar de sovjetsamhället ekonomiskt, politiskt och kulturellt.

Vad denna s.k. nya klass saknar är emellertid egendom. Den äger varken produktionsmedel eller jord. Dess materiella privilegier begränsas till konsumtionssfären. Till skillnad från direktörselementen i det engelska samhället kan de inte förvandla någon del av sin inkomst till kapital. De kan inte spara, investera eller samla rikedomar i den varaktiga och expansiva formen av industriaktier eller stora finansiella tillgångar. De kan inte testamentera sin rikedom till sina ättlingar, det vill säga de kan inte föreviga sig själva som klass.³ Trotskij förutspådde en gång att sovjetbyråkratin skulle komma att kämpa för rätten att få lämna sina ägodelar i arv till barnen och att de skulle försöka expropriera staten och bli aktieägare i truster och bolag. Denna förutsägelse som gjordes för mer än trettio år sedan har ännu inte slagit in. Maoisterna påstår att kapitalismen redan har återinförts i Sovjetunionen, och förmodligen syftar de på den nuvarande decentraliseringen av statens kontroll över industrin. Bevisen för dessa påståenden har varit mer än knapphändiga hittills. Teoretiskt sett är det möjligt att den nuvarande reaktionen mot den alltför strängt centraliserade ekonomiska kontrollen under Stalintiden kanske kan uppmuntra till nykapitalistiska tendenser bland industriledarna. Tecken på detta kan kanske skönjas i Jugoslavien – jag skulle inte vilja säga mer än detta. Dock är det osannolikt att sådana tendenser skulle få överhand i Sovjetunionen framför allt därför att det skulle vara ett förlamande slag för landets nationella intressen och ställning i världen om man övergav den Centrala ekonomiska planeringen.

Bortser vi från spekulationer kan det faktum att sovjetbyråkratin ännu så länge inte har skaffat sig äganderätt till produktionsmedlen förklara en viss osäkerhet och ömtålighet i dess sociala dominans. Egendom har alltid utgjort grunden för en klass ledarställning. Sammanhållningen och enheten inom en klass beror på den. Egendomen är för den klass som besitter den en karaktärsdanande faktor. Den är också det positiva element som klassen sluter sig samman för att försvara. Alla besuttna klassers stridsrop är ”egendomens helgd” och inte bara rätten att exploatera andra. De privilegierade grupperna i sovjetsamhället förenas inte av några jämförbara band. De för befäl över industrin precis som våra företagsledare, och de utövar sin befälskraft absolut. Men bakom våra företagsledare finns aktieägarna, i synnerhet de stora. Sovjetdirektörerna måste inte endast erkänna att alla aktier tillhör nationen utan också förklara att de handlar på nationens, i synnerhet arbetarklassens, vägnar. Om de är i stånd att upp-rätthålla denna förevändning eller inte beror uteslutande på politiska omständigheter. Arbetarna kan tillåta dem att göra det eller tvärtom. De kan precis som en trög hop aktieägare godta dåliga företagsledare, eller de kan avskeda dem. Med andra ord vilar inte den byråkratiska dominansen på något stabilare underlag än ett politiskt jämviktsläge. Detta är på lång sikt en mycket bräckligare grund för samhällsdominans än en etablerad struktur av egendomsförhållanden, helgad av lag, religion och tradition. Det har under senare tid talats mycket om antagonismen i Sovjetunionen och Östeuropa mellan den politiska hierarkin och teknokraterna, och en del unga teoretiker behandlar dessa båda grupper som fullt utbildade oppositionella samhällsklasser och talar om deras ”klasskamp” ungefär på samma sätt som vi

³ De kan emellertid sätta in pengar på sparbank mot mycket låg ränta. År 1963 hade nästan 14 miljoner personer sparkonton med i genomsnitt 260 rubel på vardera. Detta genomsnitt döljer individuella sparsiffror, men eftersom få av dessa sparare torde sätta in summor som är särskilt mycket mindre än 200-300 rubel är det inte troligt att individuella avvikelser har någon social betydelse. I Sovjetunionen brukar folk med större inkomster skaffa sig kapitalvaror, som bilar och datjor, hellre än att sätta in pengarna på statligt kontrollerade banker.

brukade tala om kampen mellan godsägare och kapitalister. Teknokraterna, sägs det, med vilka arbetarna allierar sig, syftar till att störta den ”politiska centralhierarkin” som alltsedan revolutionen har lagt beslag på makten. Men om ”den nya klassen” som har styrt Sovjetunionen under alla dessa årtionden enbart har bestått av den ”politiska centralhierarkin”, då är dess identitet verkligen mycket oåtkomlig. Dess sammansättning har gång på gång och genomgripande förändrats i utrensning efter utrensning, både under Stalins livstid och senare. Faktiskt liknar denna ”nya klass” i hög grad cheshirekatten i *Alice i Underlandet*.

Visserligen har sovjetbyråkratin utövat en makt som har varit mycket större än den som en besutten klass i modern tid har haft, men dess ställning är trots det sårbarare och svagare än den ställning som en sådan klass normalt har. Dess makt är så utomordentligt stor därför att den samtidigt är ekonomisk, politisk och kulturell. Men paradoxalt nog har vart och ett av dessa maktelement sitt ursprung i en befrielsehandling. Byråkratin ekonomiska privilegier härrör från avskaffandet av privategendom i industri och finans, de politiska privilegierna från arbetarnas och böndernas totala seger över *l'ancien regime* och de kulturella privilegierna från det faktum att staten påtagit sig det fulla ansvaret för folkets utbildning och kulturella utveckling. På grund av arbetarnas oförmåga att behålla den ledarställning de hade år 1917 förvandlades var och en av dessa befrielsehandlingar till sin motsats. Byråkratin blev herre över det herrelösa näringslivet, och den etablerade ett politiskt och kulturellt förmyndarskap över nationen. Men konflikten mellan maktens ursprung och dess karaktär, mellan de befrielseuppgifter den var avsedd för och dess faktiska utnyttjande har ständigt framkallat starka politiska spänningar och ständigt återkommande utrensningar som gång på gång har påvisat bristen på social sammanhållning inom byråkratin. De privilegierade grupperna har inte enats till en social klass. De har inte i befolkningens medvetande utplånat de befrielsehandlingar som gav dem makten. Inte heller har de kunnat övertyga massorna – eller ens sig själva – om att de har utnyttjat makten i överensstämmelse med dessa handlingar. Med andra ord har ”den nya klassen” inte lyckats skaffa sig det erkännande som ligger i den sociala legitimiteten. De måste ständigt dölja sin egen identitet, vilket bourgeoisin och godsägarna aldrig har behövt göra. Den har en känsla av att vara historiens bastard.

Jag har redan nämnt det dåliga samvete som tvingar de härskande grupperna att föra samman ”arbetare” och ”tjänstemän” i en enda statistisk klump och göra lönestrukturen och fördelningen av nationalinkomsten till en statshemlighet. Den ”nya klassen” försvinner sålunda i den väldiga grå massan av ”arbetare och tjänstemän”. Den döljer sitt ansikte och hemlighåller sin andel av statens kaka. Efter så många häxjakter mot företrädarna för en utjämning vågar de inte utmana massans jämlikhetsanspråk. Som en västlig iakttagare så klart formulerade det: ”Medan regeln i vår medelklass är att hålla jämna steg *uppåt* med Andersson och Pettersson (keep *up* with), måste de privilegierade i Sovjetunionen alltid komma ihåg att hålla jämna steg nedåt med dem (keep *down* with).” Detta klargör för oss en del av folklynnets i Sovjetunionen, något av dess bärande moraliska principer och återigen något om den revolutionära traditionens vitalitet och tvingande kraft.

Sovjetunionens Andersson och Petersson kommer sig upp i samhället *en masse*. De får sin utbildning *en masse*. Där den sociala skiktningen grundar sig enbart på inkomst och funktion och inte på egendom är massutbildningens framsteg en mäktig och till sist oemotståndlig kraft i riktning mot jämlikhet. Vi har sett att antalet sovjetspecialister med gymnasial eller högre utbildning inom en relativt kort period har stigit från en halv miljon till 12 miljoner. Denna utveckling fortsätter. I ett samhälle som expanderar i så stor skala och så snabbt måste de privilegierade grupperna ideligen uppta nya plebejiska och proletära element som de finner

allt svårare att assimilera, och detta hindrar återigen ”den nya klassen” från att konsolidera sig socialt och politiskt.⁴

Jag har tidigare talat om den åderlåtning på begåvningar som under en lång period har reducerat den sovjetiska arbetarklassen till en undergiven och trög massa. Nu sker en motsatt process: massbildningen sprids snabbare än de privilegierade grupperna utvidgas, snabbare till och med än som krävs för industrialiseringens behov. Faktiskt har den passerat landets ekonomiska resurser. Enligt färskta översikter över utbildningen kräver 80 % av eleverna i sovjetgymnasierna – de flesta arbetarbarn – tillträde till universiteten. Universiteten kan inte ta emot dem. Den högre utbildningens expansion kan inte hålla jämna steg med gymnasiebildningens spridning, och industrin behöver arbetare. Därför drivs den stora massan av unga tillbaka från universitetens portar till fabrikena. Utom alla de svårigheter som denna situation skapar är den också unik. Den belyser med dramatisk skärpa hur klyftan mellan intelligens och muskelkraft faktiskt minskar i SSSR. Den omedelbara följden är en viss överproduktion på intellektuella som pressas in i arbetarklassens led. Arbetarintellektuella är ett skapande men också ett potentiellt explosivt element i statskroppen. Den revolutionära traditionens styrka har varit tillräckligt stor för att tvinga byråkratin att ge arbetarna mycket bättre skolutbildning än som utifrån en trångt ekonomisk synpunkt vore nödvändigt och kanske, mer än som är ofarligt för de privilegierade grupperna. Det kan påstås att byråkratin sålunda uppföder sina egna dödgrävare. En sådan synpunkt överdramatiserar kanske framtiden, men givetvis berikas sovjetsamhällets dynamik av dessa nya motsättningar och spänningar som enligt min uppfattning inte kommer att tillåta det att stagnera och åderförkalkas under ”den nya klassens” herravälde.

⁴ År 1966 erhöll 68 miljoner elever undervisning i skolor på olika stadier, jämfört med 10 eller 11 miljoner före revolutionen. Av demografiska skäl (det låga födelsetalet under krigsåren) höll sig elevantalet konstant omkring 46-48 miljoner under 40- och 50-talet; under de senaste sju åren har det emellertid ökat med 22 miljoner. 47 miljoner elever undervisades i grund- och mellanskolor, 3,6 miljoner vid universiteten, 3,3 milj. vid tekniska högskolor, 13 milj. erhöll vuxenundervisning, därav omkring 2 milj. arbetare och tekniker som bedrev universitetsstudier samtidigt som de yrkesarbetade. Sedan 1950 har antalet universitetsstuderande tredubblats.

4. Dödläget i klasskampen

Vi har hittills granskat sovjetscenen uteslutande ur inhemsk synvinkel utan att antyda internationella händelser och inflytanden. Givetvis kan den inre utvecklingen i Sovjetunionen inte isoleras från landets kontakt med världen i övrigt, från den internationella maktbalansen och stormaktsdiplomatin eller från tillståndet inom västvärldens arbetarrörelse eller de koloniala revolutionerna i öster. Alla dessa faktorer har nästan kontinuerligt påverkat den inre utvecklingen i SSSR och har i sin tur påverkats av den.

”Oktoberrevolutionen”, brukade Lenin säga, ”har i Ryssland genombrutit den svagaste länken i den internationella imperialismens boja.” Denna suggestiva bild sammanfattar den tidiga bolsjevismens uppfattning om sig själv och världen. Oktoberrevolutionen anses här inte vara ett rent ryskt fenomen: det som hände i ”den svagaste länken i bojan” var uppenbarligen inte en oberoende handling. Trots genombrottet i Ryssland förblev imperialismen, det vill säga de stora industriella och finansiella bolagens expansiva kapitalism, den dominerande kraften i världsekonomin och politiken. Arbetarklasserna måste ännu bryta åtskilliga andra länkar i kedjan. Var, hur och hur snart kommer de att göra det? frågade man sig. Skall en eller flera starka länkar ge med sig i väster? Eller blir det en annan svag länk i öster, i Kina eller Indien? Oberoende av svaret innebar den underförstådda tanken att revolutionen var universell och socialismen av internationell karaktär, räckvidd och bestämmelse.

Denna föreställning hade djupa rötter i den klassiska marxismen, och den var inte bara ett ideologiskt postulat utan en slutsats, grundad på en utförlig analys av det borgerliga samhället. Naturligtvis drömde män som Condorcet, Cloots och kosmopoliterna bland jakobinerna redan år 1789 om en folkens universella republik. Men deras dröm gick stick i stäv, mot tidens faktiska möjligheter och uppgifter. Allt vad deras revolution förmådde var att föra Frankrike över från den feodala och postfeodala partikularismen till den moderna nationalstatens partikularism. Utöver nationalstaten kunde den inte nå. De materiella betingelserna för en övernationell samhällsorganisation existerade inte. Först på 1800-talet *började* den industriella kapitalismen erbjuda sådana villkor. Med sin maskinteknik och internationella arbetsfördelning skapade den världsmarknaden och med den de ekonomiska betingelserna för ett världssamhälle. Redan 1847 skrev Marx och Engels i *Kommunistiska manifestet*: ”Storindustrin har skapat den världsmarknad, som ... har givit handeln, sjöfarten och samfärdseln till lands en omätlig utveckling... Behovet av en ständigt ökad avsättning för industrins produkter jagar bourgeoisien över hela jordklotet. . . . Bourgeoisien har ... gestaltat alla länders produktion och konsumtion kosmopolitiskt. Den har till reaktionens stora sorg undanryckt industrin dess nationella grund. ...I den gamla lokala och nationella självtillräcklighetens och avsondringens ställe träder en allsidig samfärdsel, ett allsidigt beroende nationerna emellan.”

Socialismen måste börja där kapitalismen slutade. Den måste grundas på de fakta som ”en allsidig samfärdsel ett ömsesidigt beroende nationerna emellan” utgjorde, organisera produktionskrafterna i internationell skala, och göra det möjligt för samhället att omvandla sin livsstil i enlighet därmed. I ett kapitalistiskt system verkar impulsen mot internationell integrering på en slump, blint, ryckvis och oregelbundet, som en av flera motsatta tendenser. I imperialismen finner den ett förvrängt uttryck då starka nationer erövrar och ekonomiskt behärskar svaga. Socialismen griper den möjlighet som kapitalismen har öppnat vägen för men inte själv insett och strävar medvetet att skapa det internationella samhället. För Marx, Engels och deras vänner var detta elementära, nästan självklara tankegångar som de inte behövde slösa ord på. År 1890, mer än fyrtio år efter *Kommunistiska manifestet* skrev Engels i ett budskap till franska socialister: ”Det var er store landsman Saint-Simon som först insåg

att alliansen mellan de tre stora. Västeuropeiska nationerna – Frankrike, England, Tyskland – utgör det primära internationella villkoret för hela Europas politiska och sociala emancipation. Jag hoppas få se denna allians, kärnan i den europeiska allians som en gång för alla kommer att göra slut på regeringarnas och rasernas krig, förverkligad av proletärerna i dessa tre länder.” Vilken tankeställare ger oss inte vårt officiella tänkandes tröghet när vi gör klart för oss att det tog tre fjärdedels sekel – faktiskt 120 år efter *Kommunistiska manifestet* – för våra statsmän och opinionsbildare att komma på en liknande idé och åstadkomma en blygsam konservativ version – eller skall vi kalla det travesti? – av denna allians, nämligen den s.k. gemensamma marknaden.

Hur konsekvent den klassiska marxismen tillbakavisade varje krav på nationell självtillräcklighet hos socialismen framgår av följande ord som Engels kort före sin död skrev till Paul Lafargue, den berömde franske socialisten. Engels varnade Lafargue mot böjelsen att otillbörligt prisa fransk socialism och tillskriva den en överlägsen eller unik roll. ”Men varken fransmän”, skrev han, ”eller tyskar eller engelsmän kommer att själva få ta åt sig hela äran av att ha krossat kapitalismen. Frankrike... kommer kanske att ge signal till revolutionen, men avgörandet kommer att ske i Tyskland... och inte ens Frankrike och Tyskland kommer att vinna slutgiltigt så länge England befinner sig i bourgeoisiens händer. Proletariatets frigörelse kan endast vara en internationell begivenhet. Ni omöjliggör den om ni gör den till en fransk händelse. Den enbart franska ledningen av den borgerliga revolutionen – om än nödvändig på grund av andra nationers dumhet och feghet – förde – vet ni vart? – jo, till Napoleon, till erövringskrig och till den heliga alliansens invasion. Att önska ge Frankrike samma roll i framtiden är att pervertera den internationella proletära rörelsen och till och med ... att göra Frankrike löjligt, ty folk utanför era gränser gör narr av dessa pretentioner.”

Jag har någorlunda utförligt citerat dessa avsnitt som är så karakteristiska för den klassiska marxismen, därför att de tycks mig tillhandahålla en nyckel till förståelsen av bolsjevismen och förhållandet mellan den ryska revolutionen och världen. Bolsjevikerna växte upp i denna tradition, vars väsentliga innebörd Engels gav uttryck åt, och till och med efter att ”revolutionens epicentrum” hade flyttat från Västeuropa till Ryssland tänkte de på socialismens grundande som en internationell process och inte bara som en rysk ”begivenhet”. Deras seger var i egna ögon ett preludium till världsrevolutionen, eller åtminstone till en social omvälvning i Europa. Efterklosheten säger oss att de misstog sig i den mån de väntade sig en nära förestående internationell revolution. Men efterklosheten kanske inte alls ser händelserna klarare än ett djärvt, om än delvis vilselett historiskt förutseende. Bolsjevikerna utgick från antagandet att 1914 års katastrof hade inlett en hel epok av världskrig och revolutioner, det kapitalistiska sammanbrottets epok. Detta antagande var historiskt riktigt. De efterföljande årtiondena fylldes faktiskt av en gigantisk kamp mellan revolutioner och kontrarevolutioner. År 1918 störtades Hohenzollerns och Habsburgs kejsarriken av revolutioner som, om också bara under en kort period, gav upphov till arbetardeputerades råd i Berlin Wien, München, Budapest och Warszawa. Och inte ens efter att revolutionerna var besegrade i Tyskland, Österrike, Ungern och andra länder, återvann det kapitalistiska systemet sin gamla stabilitet. Det vacklade från kris till kris, tills den världsomfattande depressionen år 1929 förde det till ruinens brant. De besuttna klasserna räddade först sin dominans genom att gå med på sådana ekonomiska och politiska reformer som före den ryska revolutionen generationer av socialister förgäves hade kämpat för. Sedan framträdde fascismen och nazismen och räddade kapitalismen. Upproren i kolonierna och den stora kinesiska revolutionen 1925-1927 gav krisen en ny räckvidd och ett nytt djup. Och efter att Tredje rikets skugga hade fallit över Europa skakades Österrike och Spanien av inbördeskrig, och Frankrike upplevde folkfrontperiodens stormiga klasstrider. Allt detta antyder hur omfattande de revolutionära möjligheterna var under mellankrigsperioden. Det andra

världskriget uppenbarade på nytt det sociala systemets kris och sönderfall. I det naziokuperade Europa kämpade folk inte bara för nationellt oberoende. Inbördeskrig rasade i flera ockuperade länder. Krigets revolutionära följder i Frankrike, Italien och Grekland är historiska fakta. Östeuropa förvandlades av revolutioner uppifrån. Inte sedan Napoleonkrigen hade Europa upplevt ett jämförbart socialt och politiskt sammanbrott.

Bolsjevikerna förstod ganska väl den historiska epok som hade fört dem in på den historiska scenen. Det var världskrigets och revolutionernas epok. Att så många revolutionära ansträngningar ledde till besvikelse eller visade sig fruktlösa kullkastar inte det antagande som påverkade deras handlande. Människor som är engagerade i en strid tar inte nederlaget som något givet förrän striden är påbörjad – det är under själva kampen som striden avgörs. Lenin och hans kamrater började i regel inte själva en strid när det föll dem in. Oftare blev kraftmätningen påtvingad dem. Och revolutionärer har kanske den uppfattning som traditionellt tillskrivs brittiska soldater, att de kan förlora alla slag utom det sista och att de under tiden tvingas utkämpa de slag som de måste förlora.

Lenin och hans anhängare trodde på revolutionens universalitet också av ett annat skäl. De såg föga eller inget hopp om att uppnå socialism enbart i Ryssland. Isolerat från de utvecklade industriländerna och hänvisat till sina egna resurser skulle Ryssland inte på länge kunna övervinna sin ekonomiska knapphet eller arbetarklassens låga kulturella nivå och svaghet. Man skulle inte kunna förhindra uppkomsten av en byråkrati. Alla bolsjeviker – och detta gäller också Stalin – väntade sig till en början att Ryssland skulle inträda i en europeisk socialistisk gemenskap, där Tyskland, Frankrike eller Storbritannien skulle ta ledningen och hjälpa Ryssland att på ett rationellt och civiliserat sätt utvecklas mot socialismen utan de offer, det våld och den brist på social jämlikhet som skulle komma att beledsaga ett isolerat Sovjetunionens industrialisering. Redan 1914 var Lenins slagord: det socialistiska Europas förenta stater. Senare tvivlade han dock, inte på själva idén utan på att den skulle bli riktigt förstådd. År 1918 menade han att socialismen ”redan är en realitet i våra dagar, men dess båda halvor har slitits i sär: den ena halvan, de politiska villkoren för socialismen – proletariats styrelse, utövad genom sovjeterna – har skapats i Ryssland, medan den andra halvan, de industriella och kulturella förutsättningarna, existerar i Tyskland.” För att uppnå ”socialism” måste dessa två halvor sammanföras. Om Engels gentemot Lafargue hade hävdade att varken fransmän eller tyskar skulle få ”ta åt sig hela äran” av att ha utrotat kapitalismen, så delade Lenin inte ett ögonblick Lafargues illusion. Han och hans kamrater visste att arbetarna kunde befrias endast med hjälp av många nationers gemensamma ansträngningar, och om nationsstaten erbjöd en alltför trång ram redan för kapitalismen, så var socialismen helt otänkbar i en sådan ram. Denna övertygelse genomsyrade allt politiskt tänkande och all verksamhet fram till slutet av Lenins period.

I mitten av 1920-talet kom så bakslaget till följd av Rysslands isolering i världen, och Stalin och Bucharin framträdde för att utveckla läran om socialismen i ett enda land.” Bolsjevikerna tvingades godta som en bitter nödvändighet att Ryssland måste ”klara sig självt” så länge det var nödvändigt – det var den rationella kärnan i den nya lära som fängslade många goda internationalister, och mot detta hade varken Trotskij, Zinovjev eller Kamenev något att invända.

Men den nya lärans egentliga betydelse låg på ett annat område, nämligen däri att den gjorde nödvändigheten till en dygd och representerade en reaktion mot den universalistiska revolutionstanken. Med utgångspunkt från Sovjetunionens isolering skapade Stalin och Bucharin slagordet för ett slags ideologisk isolationism. De tillkännagav att Ryssland utan hjälp och stöd från andra nationer kunde och skulle inte bara utvecklas mot socialism, vilket var självklart för alla bolsjeviker utan också uppnå den fullkomliga socialismen, det vill säga ett klasslöst samhälle där den ena människan inte härskar över den andra, vilket på sin höjd var

en önskedröm. De menade att det nya sovjetsamhällets öde bortsett från krig var helt oberoende av vad som hände i den övriga världen och att socialismen kunde vara och skulle bli ett nationellt, oberoende, slutet, självförsörjande system. För att parafrasera Engels förvandlade de "proletariatets befrielse" till en rent rysk begivenhet, och enbart härmed omöjliggjorde de den. De praktiska följderna skulle snart visa sig. I mer än tre årtionden var "socialismen i ett enda land" stalinismens officiella rättesnöre och dess centrala dogm, som på ett halvecklesiastiskt sätt påtrycktes partiet och staten. Att betvivla dess sanning var hädelse, och för att ha begått hädelse straffades oräknade mängder av partimedlemmar och andra medborgare med uteslutning ur partiet, fängelse och död. Fastän socialismen antas ha spritts till ett dussin länder under tiden, har man ännu inte upphävt kanoniseringen av lärosatsen om "socialism i ett enda land".

Bakom föreställningen om en oberoende rysk socialism låg det tysta medgivandet att revolutionens framtidsutsikter i väster hade slocknat för alltid. Detta reflekterade otvivelaktigt en stämning som var vanlig hos många. Efter många års strider, hungersnöd och besvikelser var man trött och förtvivlad och skakade bara på axlarna åt partiets sedvanliga löften om att den internationella revolutionen, proletariatets stora befrielsestyrka i väster, snart skulle komma till hjälp. Den nya läran visade andra utsikter: den försäkrade folket att om också den ryska revolutionen förblev isolerad för alltid, skulle den ändå fullfölja sitt löfte om socialism och upprätta det klasslösa samhället inom landets gränser. "Detta är en tröstelära", bekände en av dess framstående företrädare, Eugene Varga, mellan fyra ögon. Vi kan tillägga att detta också var en utpressningslära, ty i namnet av "socialismen i ett enda land" begärdes det snart att folket skulle uppge alla medborgerliga friheter och underkasta sig tunga uppoffringar och umbäranden utan slut. Medlemmarna av den styrande gruppen och byråkratin som helhet hade i tillägg härtill sina egna motiv: realpolitik och *raison d'état*. Tänkandet inom alla byråkratier hör ihop med nationalstaten, formas av den och begränsas av den. Den bolsjevikiska byråkratin började nu nedstigningen från den heroiska revolutionsperiodens höjder till nationalstatens lågland med Stalin som anförare på vägen ned. Byråkraterna krävde säkerhet för egen del och för sitt Ryssland. De strävade efter att bevara nationell och framför allt internationell *status quo*, att finna ett stabilt *modus vivendi* i förhållandet till de stora kapitaliststaterna. De var övertygade om att de kunde finna detta i ett slags ideologisk isolationism och var angelägna om att lösgöra Sovjetunionen från klasskamperna och samhällskonflikterna i andra länder. Genom att tillkännage "socialismen i ett enda land" meddelade Stalin i själva verket den borgerliga västvärlden att han inte i särskilt hög grad var intresserad av socialismen i andra länder. Och det borgerliga västerlandet förstod honom väl men undrade om man kunde lita på hans ord. Under den stora striden mellan Stalin och Trotskij ansåg de flesta av våra statsmän och opinionsbildare att västvärldens intressen skulle tjänas bäst om Stalin vann. Han representerade måttlighet och fredlig samexistens.

Stalinismen kunde emellertid inte så lätt lösgöra sig från klasskamperna och samhällskonflikterna i andra länder. Den bar på ett revolutionärt arv som varken kunde skrotas eller kastas över bord. Kommunistiska internationalens högkvarter låg i Moskva, och internationalen var förkroppsligandet av bolsjevikernas tidigare åtaganden gentemot den universella revolutionen. Längre hade Stalin inte råd att upplösa Komintern – först 1943 vågade han sig på denna kupp. Under tiden gjorde han vad han kunde för att anpassa organisationen efter sina syften. Han tämjde den. Han förvandlade den till en diplomatisk hjälporganisation, eller som Trotskij en gång uttryckte det: han förvandlade de utländska kommunistpartierna, "världsrevolutionens förtrupper", till Sovjetunionens pacifistiska gränsvakter. Och de kommunistiska partierna gick verkligen med på att gå "arbetarnas första stat" till handa i dess nationella egoism och diplomatiska intressen, just därför att den var arbetarnas första stat. De hade inte mod att hålla fast vid sitt eget oberoende, fast de skulle ha räddat sin politiska värdighet och sin

revolutionära kraft, om de hade gjort det. De blev sålunda invecklade i en tvetydig ställning som var rena självmordet: en international som verkade enbart som ett instrument för ”socialismen i ett enda land” var en patetisk *contradictio in adjecto*.

Det stalinistiska försöket att uppnå nationell trygghet inom ramen för ett internationellt *status quo* hade varit någorlunda meningsfullt om detta *status quo* i sig hade varit stabilt. Men det var det inte. Ingenting kunde vara mer riskabelt än den sociala jämvikten och internationella maktbalansen mellan krigen. Den sociala jämvikten stälptes katastrofalt av den stora depressionen 1929. Den militära och diplomatiska balansen sprängdes när Tyskland hade återhämtat sig efter nederlaget 1918 och beslutat kullkasta det system som grundade sig på Versaillesfördraget. Ryssland kunde inte isolera sig från de chocker som dessa händelser framkallade. Men vad Stalin, hans diplomater och hans tämjda Komintern försökte göra var att isolera landet, ja, till och med att förekomma och omintetgöra chockerna eller att hålla sig undan eller mildra de konflikter utomlands som landet kunde bli indraget i. Den store hänsynslöse diktatorn, realpolitikens påstådda mästare, var i själva verket vårt eget sekels kung Knut som bjöd revolutionens, kontrarevolutionens och krigets vågor att stå stilla. Med tanke på den oerhörda auktoritet som Stalin hade över världskommunismen, en auktoritet som stöddes av Sovjetunionens hela makt och prestige, kom hans hållning och handlingssätt naturligtvis att i stor utsträckning forma världshistorien under en ödesdiger epok. Ingen kan säga hur västerlandet eller världen i sin helhet skulle ha sett ut vid det här laget om arbetarrörelsen utanför Sovjetunionen, hade följt sina egna intressen och traditioner och inte tillåtit något inflytande utifrån, vare sig från Stalin eller någon annan, att påverka utvecklingens rytm och riktning. Kanske hade de utvecklade västländerna då nått fram till sin socialistiska revolution vid det här laget eller kommit den närmare än de nu är.

Jag tror inte att revolutionens och socialismens nederlag i väster var så svåra att undvika som det nu kan förefalla. Jag tror inte alls att dessa nederlag beror på objektiva omständigheter, det vill säga på en inneboende ”sundhet” i västvärldens samhällssystem. Åtminstone några av socialismens viktigaste motgångar har berott på subjektiva faktorer, det vill säga på osunda handlingsprogram, stödda av enskilda personer och partier vilka antogs vara socialismens förkämpar. Jag tror inte att de marxistiska förutsägelseerna om en klasskamp inom det kapitalistiska systemet var så långt ifrån riktiga som det nu kan förefalla, utom såtillvida att varken Marx, Engels eller Lenin räknade med stalinismen och dess internationella konsekvenser.

Jag skall försöka belysa vad jag har sagt med ett viktigt exempel, ett av många som kunde anföras. Alla som studerar vår egen tids historia blir slagna av och kanske förbryllade över den okänslighet och likgiltighet med vilken Moskva under början av 1930-talet såg nazismen träda fram. Stalin, hans rådgivare och hans propagandamakare visade vid denna tid inte den ringaste förståelse för vad som höll på att hända. De hade ingen aning om naziströrelsens samlande kraft och destruktiva dynamik. Från 1929 till 1933 drev de det tyska kommunistpartiet att begå en lång rad ödesdiga misstag, misstag som gjorde det alltför lätt för Hitler att gripa makten. Var Hitlers triumf 1933 verkligen oundviklig? Var det objektiva omständigheter som gjorde den oundviklig? Eller kunde den tyska arbetarrörelsen ha hindrat den? Innan vi försöker besvara dessa frågor måste vi betänka att arbetarrörelsen år 1933 utan kamp uppgav alla sina ställningar till Hitler. Detta gäller båda partierna, socialdemokraterna som kontrollerade fackföreningarna och hade över åtta miljoner väljare och kommunisterna som hade mer än fem miljoner väljare. Rörelsens mest kraftfulla och stridbara element fanns inom kommunistpartiet. På grund av de tyska kommunisternas egen politiska tyngd och på grund av det inflytande deras hållning hade över socialdemokraternas trögare massa blev deras beteende under krisen av ytterst stor betydelse. Ändå förringade kommunistpartiet avsiktligt och systematiskt nazifaran och intalade arbetarna att socialdemokraterna eller ”social-

fascisterna”, inte nazisterna, utgjorde huvudfienden som de borde ”koncentrera elden” mot. Socialdemokraternas och kommunisternas ledare vägrade till och med att överväga om de skulle företa en gemensam aktion mot nazismen. Det fanns inte något objektivt skäl till att de skulle bete sig på detta sätt. Deras kapitulation var inte oundviklig. Hitlers lättköpta seger 1933 var inte oundviklig. Stalin och det sovjetiska kommunistpartiet hade inte alls något intresse av att ivra för eller hålla fast vid kapitulationspolitiken. Deras apati och likgiltighet inför den framväxande nazismen var enbart ett resultat av stalinismens isolationistiska inställning, av dess önskan att hålla Sovjetunionen utanför varje inblandning i större konflikter utomlands. Stalin spelade säkert och undvek varje kommunistiskt schackdrag i Tyskland som skulle ha kunnat leda till en sammandrabbning – och möjligen inbördeskrig – mellan den tyska vänstern och nazismen. Medan stalinismen lät sig ledas av en hägring om trygghet inom den internationella *status quo*, hägringen av ”socialismen i ett enda land”, orsakade den socialismens nederlag i många andra länder och utsatte Sovjetunionen för en dödlig fara. En del av oss hävdade under dessa år – långt före 1933 – att en nazistregering i Tyskland betydde världskrig och invasion av Sovjetunionen, att det var den tyska vänsterns plikt att förhindra Hitlers väg till makten, att den hade en rimlig chans att lyckas med detta och att den om den misslyckades hellre borde gå under i strid än passivt godta utsikten att utplånas av nazismen. Vi fördömdes i Moskva som panikskapare, krigshetsare och det tyska proletariats och Sovjetunionens fiender.

Kapitulationen 1933 är det mest förkrossande nederlag som marxismen har lidit, ett nederlag som skulle fördjupas av senare händelser och senare stalinistisk politik, ett nederlag som den tyska och europeiska arbetarrörelsen ännu inte har hämtat sig efter. Om den tyska vänstern – och framför allt det tyska kommunistpartiet – inte hade låtit sig drivas till kapitulation, om den hade haft vett att kämpa för livet, kanske det aldrig hade uppstått något Tredje rike eller något andra världskrig. Sovjetunionen hade kanske aldrig förlorat tjugo miljoner döda på slagfälten. Röken från gaskamrarna i Auschwitz hade kanske aldrig svärtat vår civilisations historia. Och Tyskland hade kanske under tiden blivit en arbetarstat.

Man kunde med andra exempel visa hur den stalinistiska fixeringen på trygghet förde till en katastrofal otrygghet och hur den ideologiska isolationismen hela tiden förvärrade Sovjetunionens isolering, vilket naturligtvis drev den sovjetiska hållningen in i en alltmer ytterliggående isolationism. Den onda cirkeln återuppstår på nästan varje steg i stalinistisk och även poststalinistisk diplomati, närhelst Sovjetunionens *raison d'etat* har påtvingats hållningen hos en viktig sektor av Västeuropas arbetarrörelse. Detta var fallet med folkfronten i Frankrike, med det spanska inbördeskriget och med den tysk-ryska paktens återverkningar 1939-1941. I alla dessa exempel var det inte så mycket den inneboende styrkan i västvärldens kapitalistiska system som den nationella egoismen i Stalins politik som åsamkade de socialistiska krafterna nederlag efter nederlag i Västeuropa. Och vart och ett av dessa nederlag innebar ett bakslag också för Sovjetunionen.

Det andra världskriget och nazisternas invasion drog Sovjetunionen ut ur isoleringen. Återigen kunde arbetarnas befrielse – och naturligtvis Europas befrielse från nazismens herravälde – ”endast vara en internationell begivenhet”. Det var inte bara stormakternas arméer som förde krig. Gerillastyrkor, partisaner och motståndskämpar i många länder förde också krig. Ett internationellt inbördeskrig med oerhörda samhällsrevolutionära möjligheter utvecklades inom världskrigets ram. Stalinismen fortsatte dock att hålla sig till den konventionella tryggheten, *raison d'etat*, och den heliga nationella egoismen. Den utkämpade ett ”fosterlandskrig”, ett nytt 1812, inte ett europeiskt medborgarkrig. Den ville inte möta nazismen med idén om internationell socialism och revolution. Stalin trodde inte att den idén skulle inspirera hans arméer till strid eller att den kunde smitta och upplösa fiendens arméer som den hade gjort under interventionskrigen. Tvärtom uppmanade han de olika kommunistledda mot-

ståndsrörelserna i Europa att kämpa enbart för nationell befrielse, inte för socialismen. Delvis påverkades han av en önskan att bevara stormakternas sammanhållning. Han antog med rätta att Churchill och Roosevelt skulle dra sig ur alliansen om kriget hotade att bli en europeisk revolution. Delvis var han dock själv rädd för ett revolutionärt uppror som skulle kunna rubba den farliga socialpolitiska balansen inom Sovjetunionen som hans envælde vilade på. Han var fast besluten att ta sig ur denna jättelika omvälvning med sin ”socialism i ett enda land” och med sitt envælde oskadda. Men krigets logik motarbetade hans isolationistiska ideologi. Han måste sända sina arméer, till ett dussin främmande länder, och även om de marscherade under Fäderneslandets baner, var de fortfarande röda arméer, och det var inte lätt att övertala dem om att deras så dyrköpta seger skulle sluta med kapitalismens återinförande i alla de länder de befriade från nazisternas ockupation. Efter kriget kom de revolutionära efterdyningarna. Hur man skulle kunna hålla dem under kontroll, hur man skulle kunna reducera dem till ett minimum var Stalins,, Roosevelts och Churchills gemensamma bekymmer i Teheran och Jalta. De angrep alliansens problem i den konventionella diplomatins anda och fördelade och avgränsade sina respektive influensområden.

Vi behöver här inte närmare gå in på de komplicerade konflikter som följde till och med innan fiendtligheterna hade upphört och som ledde till det kalla kriget. Det räcker med att påpeka att stalinismen förblev trogen mot sin nationella trångsynthet också medan Sovjetunionen som aldrig förr var invecklad i flera länders angelägenheter och Stalin höll på att trygga segerns frukter: Sovjetunionens ledarställning i Östeuropa med hjälp av skenrevolutionära metoder. Revolutionen i Östeuropa skulle inte bli den ”internationella händelse som proletariatet i många nationer med gemensamma ansträngningar skulle åstadkomma”. Den påtrycktes uppifrån av ockupationsmakten och dess villiga redskap. Och de s.k. folkdemokratierna skulle endast komma att utgöra defensiva skyddsvärn för ”socialismen i ett enda land”. I Västeuropa återinfördes det illa tilltygade och misstrodda borgerliga styrelseskicket i enlighet med överenskommelserna i Teheran och Jalta, och kommunistpartierna understödde denna restauration, deltog i de Gaulles och Gasparis efterkrigsregeringar, hjälpte till att avvärja motståndsrörelserna och att kuva arbetarklassens motspänstiga radikalism. På detta sätt förverkligades i hela Östeuropa efterkrigsperiodens revolutionära möjligheter, men förvrängdes under förverkligandet. I Västeuropa utplånades de. Stalinismen arbetade på att åstadkomma det fullständiga dödläget i klasskampen för att möjliggöra en diplomati som kunde trygga ”motsatta samhällssystemers fredliga samexistens”. Än en gång försökte Stalin vinna nationell trygghet på grundval av internationell *status quo*, det vill säga den zonindelning som man hade kommit överens om i Teheran och Jalta. Men diplomatin kunde inte utrota alla de livskraftiga tvistefrön som herrarna i Teheran och Jalta hade sått längs sina respektive zongränser, inte heller var den i stånd att handskas med kärnvapenålderns okända faror. Och därför fick världen bäva i det kalla krigets kusliga kastvindar. Det kalla kriget var bara en depraverad form av den klasskamp som stormakterna hade satt i gång. Man blir påmind om Engels ord: ”Den enbart franska ledningen av revolutionen ... förde – vet ni vart? – jo, till Napoleon, till erövringskrig och till den heliga alliansens invasion.” Mer än en gång har den enbart ryska ledningen av den socialistiska revolutionen varit farligt nära att framkalla samma resultat.

Det enbart ryska ledarskapets epok närmade sig emellertid slutet. Krigets revolutionära efterdyningar hade när allt kom omkring inte helt kunnat bringas under kontroll. Jugoslaverna trotsade det ryska ledarskapet, och den segerrika kinesiska revolutionen var en ofantlig latent utmaning. Men inte ens revolutionens spridning botade den stalinistiska politiken från dess nationella egoism och isolationism, och dessa är fortfarande det sjuka i det politiska handlingsprogram som Stalins efterträdare har fått ärva. Även om begreppet ”socialism i ett enda

land” för länge sedan har mist all relevans, har stämningen bakom det, sättet att tänka och den politiska handlingsstil det inspirerar till kunnat överleva.

Jag skulle här kort vilja beröra ännu en annan sida av Sovjetunionens inflytande över det sociala och politiska livet i väster. Under de första åren efter 1917 väckte budskapet om oktoberrevolutionen ett djupt gensvar hos arbetarrörelsen i väster. Inte för inte röstade till exempel vid kongresserna år 1920 det franska socialistpartiet och den vid denna tid mest inflytelserika delen av den tyska vänstern, det oberoende tyska socialistpartiet, med stor majoritet för anslutning till Kommunistiska internationalen. Till och med i det konservativa Storbritannien uttryckte hamnarbetarna i London under Ernest Bevins ledning sin sympati för det nya Ryssland genom att vägra lasta krigsmateriel till de polska arméer som kämpade mot sovjetryssar. Det såg ut som om arbetarrörelsen i väster, inspirerad av den ryska revolutionen, hade rest sig ur det träsk där den hade sjunkit ned år 1914. Och under andra världskriget lyfte slaget vid Stalingrad det naziockuperade Europa upp ur förtvivlans djup och inspirerade motståndsrörelsen till tro på segern och ett nytt socialistiskt hopp. Men på det hela taget har Sovjetunionen under detta halvsekel ingalunda stimulerat arbetarrörelserna i väster, snarare har den avskräckt dem från att fullfölja sina socialistiska strävanden.

Paradoxalt nog är det viktigaste skälet härtill att arbetarna har betraktat den ryska revolutionen som socialismens första stora historiska prov. De har inte varit medvetna om de tragiska handikapp som Sovjetunionen hade att bära. Det betydde ingenting vad vissa marxistiska teoretiker hade att säga om dessa handikapp och hur övertygande de hävdade att ett fritt och klasslöst samhälle inte kunde upprättas i ett fattigt och halvt barbariskt land. För den stora massan av arbetare i väster var detta abstrakt teoretiska spetsfundigheter. För dem var socialismen i Ryssland inte teoretisk spekulering längre utan praktisk erfarenhet. Givetvis låg det inte i Sovjetunionens intresse att uppmuntra till överdrivna förhoppningar. Sovjetledare som var medvetna om sitt ansvar skulle samvetsgrant ha förklarat läget som Lenin brukade göra, och de skulle ha klargjort att till och med Sovjetunionens enastående prestationer endast var och endast kunde vara en inledning till socialismen, inte den egentliga socialismen. De skulle på det viset ha undvikit att uppamma illusioner och därmed förhindrat senare besvikelser, och de skulle ha kunnat inpräglade hos arbetarrörelsen dess medansvar för Sovjetunionens isolering och svåra belägenhet. Stalin och hans medhjälpare var dock alltför upptagna av sin nationella stolthet och byråkratiska prestige för att handla på detta sätt. De erbjöd arbetarna inte bara i Ryssland utan i hela världen sin ”tröstelära”, sin myt om ”socialismen i ett enda land”.

En effekt som spridningen av denna myt fick var att förvandla kommunisterna och socialisterna i väster till enbart åskådare. Eftersom ryssarna påstod att de kunde uppnå eller redan hade uppnått socialism helt på egen hand, tycktes det inte återstå något annat för folk i väster än att se hur det gick för ryssarna. Under ungefär trettio år talade den stalinistiska propagandan om de under som socialismen utträttade i SSSR. De ivriga och de naiva trodde på detta. Den stora majoriteten av arbetare i väster undrade, uppsköt sitt omdöme eller bildade sig en negativ uppfattning. Redogörelserna för fattigdom, hungersnöd och terror i Sovjetunionen stärkte skepticismen. De stora utrensningarna och Stalinkulten, som nitiskt försvarades av alla kommunistpartier, väckte avsky. Sedan kom mängder av amerikanska, brittiska och franska soldater i kontakt med sina ryska bundsförvanter i det ockuperade Tyskland och Österrike, och de lärde sig sin läxa. Till sist kom chocken efter Chrusjtjovs avslöjande år 1956. Många miljoner arbetare i väster har under årens lopp funderat över dessa erfarenheter och kommit fram till slutsatsen att ”socialismen inte fungerar” och att en ”revolution ingenstans leder”. Många har försjunkit i politisk apati, och många har försonat sig med den sociala *status quo* i väster som efterkrigstidens högkonjunktur och välfärdsstaten har gjort något uthärdligare. Intellektuella som trodde! de på sovjetsocialismen har till sist avsvurit sig den ”Gud som

svek” dem. Myten om ”socialismen i ett enda land” har sålunda givit upphov till en ännu mer bedräglig myt – en kolossal myt – om socialismens misslyckande. Detta dubbla bedrägeri har kommit att dominera mycket av det politiska tänkandet och har i hög grad bidragit till det ideologiska dödläge i vilket världen fortfarande lever femtio år efter 1917.

Västvärlden har emellertid knappast någon anledning att betrakta detta resultat med någon egenrättfärdighet, ty när en ryss granskar västvärldens historia i dess förhållande till Ryssland, vad finner han då? Den rovlystna freden i Brest-Litovsk, de allierades väpnade intervention mot sovjeterna, blockaden, *le cordon sanitaire*, de utdragna ekonomiska och diplomatiska bojkotterna och därefter Hitlers invasion och naziockupationens fasor, de långa och förslagna förseningar som förorsakade de allierades uppskov med att öppna en andra front mot Hitler medan sovjetarméerna massakrerades. Och efter 1945 – de allierades hastiga omkastning, utpressningen med atomvapen och det kalla krigets antikommunistiska vanvett. Vilken meritlista!

En marxist måste fråga sig varför arbetarklassen i väster har medgivit regeringarna och den etablerade ordningen som tillsammans är ansvariga för denna meritlista så mycken initiativ- och handlingsfrihet. Historikern måste grundligt undersöka de objektiva omständigheter som under dessa femtio år kan ha hindrat socialismen i väster från att radikalt ingripa och förmå västvärlden att möta den ryska revolutionen på ett helt annat sätt. Han måste också ta hänsyn till de skadliga verkningarna av socialistrevolutionens utdragna och ensidiga ryska ledarskap. Men hur skall han efter att ha granskat alla objektiva omständigheter och tagit alla nödvändiga hänsyn sammanfatta sina slutledningar? Efter att ha talat om uteslutande franskt ledarskap under den borgerliga revolutionen och efter att utan tvivel ha noggrant analyserat epokens objektiva omständigheter summerar Engels sin uppfattning i följande klara och pregnanta ord: allt detta var oundvikligt ”på grund av andra nationers dumhet och feghet”. Kommer en framtida Engels att behöva uttala samma dom över vår tid?

5. Sovjetunionen och den kinesiska revolutionen

Från början var det min avsikt att i denna föreläsning behandla den ryska revolutionens inflytande bland koloniala och halvkoloniala folk i öster. Medan jag arbetade med ämnet, fann jag det emellertid så vittomfattande och mångsidigt att det nästan blev ohanterligt inom ramen för en enda föreläsning. Därför har jag begränsat mig till en enda fråga, den fråga som under alla omständigheter befinner sig i brännpunkten, nämligen förhållandet mellan revolutionerna i Ryssland och Kina.

Den kinesiska revolutionen är i ett avseende barn av den ryska. Jag vet att vissa sinologer gör häftiga invändningar mot detta påstående, och jag medger villigt att deras invändningar inom vissa gränser är giltiga. Uppenbarligen har ett historiskt fenomen av denna storleksordning sina djupaste rötter i det egna landet, i de samhällsvillkor som har framkallat det. Det är nödvändigt att starkt betona detta, i synnerhet som det tills helt nyligen har varit vanligt i västvärlden att behandla den kinesiska kommunismen som något av en rysk marionett. Vi bör dock inte heller behandla den som en i sig själv sluten rörelse som kan förstås enbart utifrån nationella förhållanden. Vi får inte låta den kinesiska muren dominera vårt eget tänkande i samband med den kinesiska revolutionen. I min första föreläsning försökte jag spåra den ryska revolutionens upprinnelse i västeuropeisk intellektuell och politisk historia. Jag citerade Lenins erkännande av den ryska revolutionens stora skuld till västvärlden och Trotskijs ord om att Europa hade "exporterat sin mest avancerade ideologi till Ryssland". Men den ryska revolutionens inflytande i Kina var ojämförligt mycket mer direkt och mäktigt än Västeuropas i det revolutionära Ryssland.

Den ryska revolutionen triumferade vid en tidpunkt när den kinesiska revolutionen befann sig i en återvändsgränd. När kineserna hade störtat Manchu-dynastin år 1911 försökte de lösa sina nationella problem genom en rent borgerlig revolution. Försöket misslyckades. I Kina utropades republiken, men dess stora sociala och politiska problem förblev olösta och förvärrades snart. Landet sjönk allt djupare i beroende av främmande länder, generalerna och *compradores* slet sönder det, och de nödlidande och förtryckta bönderna hade ingen möjlighet att förbättra sina levnadsvillkor. Den rent borgerliga revolutionen hade bevisat sin maktlöshet, och ingen var mer medveten om detta än Sun Yat-sen, dess ledare. Därefter kom den stora nationella protesten mot Versailles-fördraget, majoroligheterna 1919, som riktades mot ett fortsatt beroende av stormakterna. Detta var ännu ett försök att återuppliva den "rent" borgerliga revolutionen, även om det inspirerades av Che Tu-hsiu, som senare skulle grunda kommunistpartiet. Inte heller detta uppror ledde till någon framgång. Påföljande år inträffade dock en avgörande händelse: från Moskva uppmanade Internationalens andra kongress österns koloniala och halvkoloniala folk till resning eller revolutionsförberedelse. Den stora "importen" av bolsjevikisk ideologi tog sin början i Kina, och denna skulle snart åtföljas av en import av rysk militär kunnighet och teknik. Ryssland hade med sitt exempel visat Kina vägen ut ur återvändsgränden. Kina måste också gå längre än till en rent borgerlig revolution. Antiimperialism, omfördelning av jorden, industriarbetarnas dominerande roll i revolutionen, bildandet av ett kommunistiskt parti och nära förbindelse med Sovjetunionen – detta var de nya framtidsutsikter som plötsligt öppnades för de kinesiska radikalerna. Till och med Sun Yat-sen gick med på vissa av dessa nya mål om också inte utan oro.

Dittills hade marxismen nästan inte alls haft något inflytande i Kina. Några få lösryckta idéer om fabiansk eller metodistisk socialism hade sipprat fram till intelligentsian i Shanghai,

Kanton och Peking. Men först år 1921 utkom *Kommunistiska manifestet* på kinesiska, sjuttiofyra år efter den ursprungliga publiceringen.¹

Den västeuropeiska marxismen med dess koncentration kring klasskampen i utvecklade industriländer kunde knappast slå an någon sträng hos den radikala intelligentsian i ett halvkolonialt bondeland. Det var från ryssarna och i den ryska versionen som kineserna hämtade sin marxism. Som E. H. Carr mycket riktigt har påpekat i sitt stora verk *A History of the Soviet Union* var det Lenin som för första gången i historien formulerade ett marxistiskt handlingsprogram som ägde omedelbar relevans för folken i öster. Detta förmådde han göra på grund av sin narodnikinspirerade känslighet för bondeklassens problem och på grund av sitt helt originella sätt att inse betydelsen av den antiimperialistiska kampen.

Bolsjevismen riktade sig mot både väst och öst. Vi har sett att Lenin med tanke på Västeuropa och socialismens utsikter där hävdade att nationalstaten utgjorde en alltför snäv bas för en socialistisk omvandling. Fram till 1924 kulminerade den kommunistiska internationals alla stora manifest i en appell om ett socialistiskt Europas förenta stater. I öster var situationen dock annorlunda. Folken där levde ännu i en förindustriell, ja, en förborgerlig epok. De splittrades av halvt feudala sär rättigheter, stampatriarkat, kastsystem och krigarvälde. Medan den stora bedriften i det förflutna, nationalstatens upprättande, redan var det stora hindret för framsteg i väster, var denna bedrift för folken i öster fortfarande något som hörde framtiden till och ett väsentligt villkor för framsteg. Men medan den moderna nationalstaten i väster var resultatet av en borgerlig revolution, måste man i öster först genomföra denna revolution för att kunna förverkliga nationalstaten. Detta var det nya viktiga budskap som Moskva förmedlade på 1920-talet. Trots detta betraktade man i Moskva varken den kinesiska revolutionen eller någon annan revolution i öster som en rent nationell kamp utan som ett led i en internationell process, och man tilldelade fortfarande den proletära socialistrevolutionen i väster den ledande rollen i en världsomfattande kamp. Bolsjevismen projicerade sin egen erfarenhet på världsscenen. I Ryssland hade revolutionen ägt rum både i städerna och på landsbygden, men det styrande initiativet, intelligensen och viljan hade kommit från staden, och detta skulle upprepas i global skala, trodde bolsjevikerna. Det industrialiserade västerlandet skulle vara ”staden” med stora bokstäver, medan det underutvecklade österlandet skulle vara ”landsbygden”.

Nästa kinesiska revolution, som inträffade under åren 1925-27, tycktes bekräfta denna förväntan. Storbritannien skakades vid denna tid av den mest omfattande klasskampen i dess historia, den längsta och envisaste gruvstrejk som hade förekommit och generalstrejken 1926. I Kina följde de sociala krafternas inriktning i stort sett det ryska mönstret. På landsbygden flammade bonderevolten, men det var arbetarna i städerna som var revolutionens drivande kraft. Det är nödvändigt att erinra sig detta numera glömda eller ignorerade faktum. Mycket av den moderna kinesiska historien har tyvärr skrivits om av maoister och stalinister. Inte bara en mängd av landets historiska personligheter har förvandlats till Orwellska ”unpersons”, utan en hel samhällsklass – det kinesiska industriarbetarproletariatet från 1920-talet – har utplånats ur historien och förvandlats till en ”unclass”. Vi skall snart inse varför 1920-talets revolution fick ett ganska tragiskt öde. Den blev inte bara tillbakalagen. Före nederlaget drevs den också in i den rent borgerliga revolutionens återvändsgränd som leninismen just hade visat vägen ut ur. Det var Stalin och hans bundsförvanter och agenter i Kina som drev revolutionen tillbaka dit. Vi här i väster behöver ju inte tro på stalinisters eller maoisters ”omskrivning” av historien. Därför antar jag att ni är förtrogna med händelseutvecklingens

¹ Då en recensent i *The Times Literary Supplement* behandlade den uppsats om maoism som ingår i min *Ironies of History* påpekade han att utdrag ur manifestet översatts till kinesiska och tydligen publicerats i en mindre tidskrift under 1910-talet. Faktum kvarstår att kineserna av Maos generation, och Mao själv, inte kunde läsa manifestet *in extenso* förrän 1921.

huvuddrag. Jag skall därför i detta sammanhang endast erinra om att den centrala tanken i Stalins politik var att den kinesiska revolutionen skulle ha rent borgerliga syften och att den skulle grundas på det s.k. ”fyrklassblocket”. Moskva praktiskt taget tvingade de motsträviga kinesiska kommunisterna att villkorslöst underkasta sig Kuomintangens ledning och disciplin, att godta Chiang-Kai-shek som nationell ledare och hjälte, att avstå från att uppmuntra bondeuppror och att till sist – år 1927 – avvärja de upproriska arbetarna i städerna. På detta sätt kuvades den första stora, segerrika proletära resningen i Asien, Shanghaikommunen. Detta följdes av massmord på kommunister och upproriska arbetare och av revolutionens sammanbrott.

Det har sagts att revolutionen 1925-27 var dömd till undergång på grund av dess inneboende ”omogenhet”, oavsett Stalins handlingssätt. Historikern kan vid en granskning *post mortem* inte skilja de objektiva orsakerna till en händelse som: denna från de subjektiva, från människors handlingssätt och åtgärder. Han kan inte säga vilka faktorer som blev avgörande för striden. Antingen revolutionens misslyckande var oundvikligt eller ej år 1927, kvarstår det faktum att stalinismen gjorde sitt bästa för att bidra till nederlaget. I öst såväl som i väst var drivkraften i Stalins politiska handlande skräcken för att *status quo* skulle upphävas eller rubbas och en önskan att undvika djupare engagemang i sådana allvarliga samhällskonflikter utomlands som kunde leda till ”internationella förvecklingar”. I öst såväl som i väst arbetade stalinismen för att åstadkomma ett dödläge i klasskampen.

I Kina var ett dödläge emellertid otänkbart. Revolutionen hade krossats i städerna, men kontrarevolutionen förmådde inte konsolidera segern. Landets samhällsstruktur var splittrad. Bondeupproren fortsatte. Kuomintang-regimen var skröplig och korrump. Och dessutom riktade den japanska invasionen under femton års tid det ena slaget efter det andra mot den sociala strukturen och den politiska regimen. Ingenting kunde hejda upplösningssprocessen.

Nederlaget 1927 och de följande händelserna beredde emellertid marken för en revolution som i mycket skilde sig från 1920-talets och från de ryska mönstren av 1905 och 1917. Efter massmorden på kommunistpartiets medlemmar i slutet av 1920-talet fann partiet det mycket vanskligt att återuppbygga sina fästen i städerna. Efter att japanerna hade erövrat det kinesiska kustområdet började de på 1930-talet tvångsnedlägga industrierna i de ockuperade städerna, montera ned fabrikerna och därmed skingra städernas arbetare. Men redan dessförinnan hade Mao uppmanat kommunistpartiet att vända städerna ryggen och ägna all kraft åt partisaner på landsbygden där bönderna gjorde uppror. Hans politiska strategi sammanfattades många år senare i den berömda satsen att revolutionen i Kina måste föras inte från städerna till landsbygden utan från landsbygden till städerna.

Var denna strategi ett genialt politiskt infall? Eller var det kanske äventyrarens desperata satsning på ett enda kort? Den slutgiltiga framgången kommer det förra att verka riktigt. Men med hänsyn till omständigheterna vid denna tid var det sannerligen ett tvivelaktigt vågspel. I det stalinistiska Moskva betraktade man det länge som en harmlös avvikelse som inte ens förtjänade att utdömas som kätteri. I förbigående sagt återgäldade Mao detta överseende genom att utåt iakttå stalinkultens alla andaktsövningar. Enligt Stalins uppfattning hade Maos partisaner, trots att de kom att kontrollera avsevärda områden på landsbygden, ingen som helst möjlighet att föra revolutionen från landsbygden till städerna och störta Kuomintang. Stalin var nöjd med att kunna utnyttja dem i sin köpslagan med Chiang-Kai-shek, och därför skaffade han dem lite billig publicitet i Kominterns tidningar, men för övrigt gav han dem ingen hjälp. Han betraktade Mao som en besynnerlig bonde, placerad i ett av de mindre viktiga hörnen på hans schackbräde.

Och faktiskt krävde Maos strategi för att nå framgång en alldeles särskild kombination av eller överensstämmelse mellan omständigheter som han aldrig hade förutsett eller ens kunnat

förtutse. Det tog femton år av japansk invasion och ockupation – femton år under vilka Kina var söndrat och upplöst i kaos – och det tog ett världskrig och Japans nederlag för att möjliggöra för Maos, partisaner att vinna styrka och bringa Kuomintang-regimen till ett sådant stadium av sammanbrott att en bondearmé kunde störta den. Under normala förhållanden behärskar städerna i vår tid landsbygden både ekonomiskt, administrativt och militärt i en sådan utsträckning att försök att föra en revolution från landsbygden till staden vore dömd på förhand – och likadant hade det varit i det underutvecklade Kina. Men när partisanerna under åren 1948 och 1949 tågade in i Nanking, Tientsin, Shanghai, Kanton och Peking besatte de praktiskt taget ett tomrum. Kuomintangens upplösning var fullständig. Detta är vad Stalin inte ens 1948 lyckades inse när han förgäves uppmanade Mao att sluta fred med Chiang Kai-shek och gå med på att inlemma partisanerna i Chiangs armé. Återigen ängslig för ”förvecklingar”, det vill säga för amerikansk intervention i närheten av Sovjetunionens gränser i Fjärran östern, försökte Stalin fortfarande – år 1948 – återupprätta *status quo* från 1928 i Kina.

Under tiden hade revolutionens karaktär och den kinesiska kommunismens uppfattning radikalt förändrats. Maos parti hade varken i fråga om ideologi eller organisation någon större likhet med Lenins eller Stalins partier. Lenins parti hade djupa rötter i arbetarklassen. Maos grundade sig nästan uteslutande på bondeklassen. Bolsjevikerna hade växt upp under ett mångpartisystem som – visserligen till hälften förtryckt – hade existerat till och med i Tsarrysland, och de hade vant sig vid att ge och ta i intensiva debatter med motståndarna, mensjevikerna, socialistrevolutionärerna, liberalerna och andra. Maoisterna hade i tjugo år levt i fullständig isolering, förskansade i sina bergsfästen, grottor och byar och hade blivit helt inåtriktade. För dem fanns inga mensjeviker eller socialistrevolutionärer som de kunde möta i direkta debatter. Deras polemik gentemot Kuomintang hade karaktären av krigspropaganda mot en fiende snarare än en ideologisk sammandrabbning med en allvarlig motståndare. Partikadren utgjorde partisanernas befälsgrupper. Allting i deras liv måste underordnas den väpnade kampens tvingande behov: Organisationen, disciplinen, tankevanorna, sättet att sköta vardagens angelägenheter – alltsammans var militariserat. Även om deras militarism var okonventionell och revolutionär, stod den dock i slående kontrast till bolsjevikpartiets övervägande civila karaktär. Medan bolsjevismen så småningom blev monolitisk på grund av en lång serie högst plågsamma politiska och moraliska kriser och efter undertryckandet av en hel del inre motstånd, hade maoismen föga att undertrycka inom de egna leden – dess monolitiska karaktär var en naturlig och otvungen, utveckling. Även om maoismen utåt påminde om stalinismen, dolde denna likhet sålunda djupgående olikheter.

Sinologer jämför ofta Maos partisaner med de kinesiska bondearméer som under tidernas lopp har uppstått, störtat dynastier och placerat sina egna ledare på tronen. Partisanerna är utan tvivel i vissa avseenden dessa arméers arvtagare. Också i Kina har det förgångna satt spår i revolutionen – det förgångna med dess mandarintraditioner likaväl som dess bondeuppror. Om marxism och det gamla Rysslands grymma barbari har sammansmält i stalinismen, kan maoismen betraktas som en sammansmältning av leninism och Kinas primitiva patriarkat och förfädersdyrkan. Maoismen är i varje fall mycket grundligare genomsyrad av inhemska seder och vanor än stadskommunismen på 1920-talet var. Också en litterär jämförelse mellan Maos och Chen Tu-hsiaus skrifter avslöjar skillnaden (Chen Tu-hsiau var Maos företrädare som partiledare): Maos språk är mycket ålderdomligare Chen Tu-hsiaus som närmade sig de europeiska, i synnerhet de ryska, marxisternas språk från tiden före Stalin. (Det är ingen tillfällighet att Mao komponerar sina dikter i den gamla mandarinstilen.)

Hur stor det förgångnas makt över det närvarande än må vara behöver vi emellertid inte överdriva den. I Kina liksom i Sovjetunionen är sammansmältningen av en modern revolutionär ideologi med en ursprunglig inhemsk tradition ett fenomen som hör ihop med en övergångsepok. I båda länderna har samhället befunnit sig i förvandlingens födslovåndor, och

de minskar eller förstör helt sedernas och vanornas styrka. I båda länderna har härskarna utnyttjat traditionen för syften som utrotar den traditionella livsstilen. Vi har sett hur industrialisering, urbanisering och massbildning har gjort den stalinistiska sammansmältningen oacceptabel för sovjetsamhället, och vi kan anta att Sovjetunionen i detta avseende om också inte i något annat utgör en förebild för en inte alltför avlägsen framtid i Kina.

I varje fall har Maos partisaner till skillnad från de gamla upproriska bondearméerna inte lämnat det kinesiska samhällets patriarkaliska struktur orubbad. De var en modern borgerlig revolutions redskap som inte kunde hållas kvar inom borgerlighetens gränser utan startade en socialistisk revolution. De uppförde i själva verket den andra stora akten av den internationella omvälvning som hade börjat i Ryssland 1917.

Hur kom det sig att de kunde genomföra den? I Ryssland hade den dubbla revolutionen varit resultatet av en homerisk kamp som ursprungligen hade satts i gång av industriarbetarna, ledda av sin äktsocialistiska förtrupp. Maos parti hade som vi vet inte alls någon förbindelse med industriproletariatet, och detta spelade ingen betydelsefull roll i händelserna 1948-49. Bönderna stod för omfördelningen, av jord och privategendom. Den s.k. nationella bourgeoisien som hade blivit modlös och demoraliserad av Kuomintang's korruption och upplösning, hoppades att maoismen inte skulle överträda gränserna för en borgerlig revolution. För att sammanfatta: ingen egentlig samhällsklass strävade efter att genomföra socialism i Kina åren 1948-49.

När maoisterna inlät sig på den socialistiska revolutionen, påtog de sig den roll som bolsjevikerna hade spelat bara några år efter 1917, rollen som förtroendemän och förmyndare för en så gott som obefintlig arbetarklass. I den mån maoisterna fick stöd av bönderna utgjorde de inte en isolerad revolutionär elit utan någon samhällsklass bakom sig, men bönderna som i sin individualism huvudsakligen intresserade sig för landsbygdens näringsliv var i bästa fall likgiltiga för vad som hände i städerna.

Åtminstone tre motiv drev maoisterna att sträcka sig långt utöver bondeklassens horisont: a) det ideologiska engagemang som de hade påtagit sig under de tidiga, grundläggande åren; b) hänsyn till nationella intressen; c) krav på internationell säkerhet. Under de tidiga åren medan de utsattes för inflytande från den leninistiska tankeskolan hade de tillägnat sig den proletära socialismens idéer. Under årtiondena ute på den kinesiska landsbygden hade de inte stort bruk för dessa idéer, utan de identifierade sig med böndernas individualism. Men efter att ha återvänt till städerna som Kinas härskare kunde de inte tillåta sig att styras av en sådan individualism som översatt i stadens termer innebar privat företagsamhet inom industri och handel. De kämpade för att ena landet, att skapa en centraliserad regering, att bygga en modern nationalstat. De kunde inte grunda den på en outvecklad inhemsk kapitalism som var alltför utsatt för västerländska påtryckningar. Nationaliserad industri och ett förstatligt bankväsen erbjöd en mycket säkrare grund för ett nationellt oberoende och en enad stat, för industrialisering och för Kinas återutveckling till stormakt. Fastän dessa mål i teorin mycket väl kunde förenas med en rent borgerlig revolution, kunde inte en halvkolonial stat uppnå dem med borgerliga medel i detta århundrade. (Karakteristiskt nog fråntog inte Mao kapitalisterna deras egendom utan kompensation: han har till denna dag betalat dem skadestånd i form av långfristiga utdelningar och har erbjudit dem chefsposter i näringslivet. Detta förringar dock inte i och för sig revolutionens socialistiska karaktär.) Slutligen drev hänsynen till den internationella säkerheten det nya Kina mot Sovjetunionen. Ända fram till segern hade maoisterna kämpat mot Kuomintang-arméer med amerikanska generaler som "rådgivare" och utrustade med amerikanska vapen. Då och då måste de också ge sig i strid med amerikanska marinsoldater. Före detta stödde Chiang som den kontrarevolutionäre tronpretendenten. Det kalla kriget närmade sig sin höjdpunkt, och världen var delad i två block. Under dessa omständigheter låg Kinas säkerhet i ett intimt samarbete med Sovjetunionen och ekonomisk

hjälp från detta land. Därmed blev det också nödvändigt för Kina att anpassa sin sociala och politiska struktur efter Sovjetunionens.

Det var inte lätt för det nya Kina att uppnå ett så nära samarbete med SSSR. Relationerna mellan de båda kommunistländerna var spända och mångtydiga redan från början. Huvudorsaken till dessa spänningar var den stalinistiska regimens nationella egoism. Även om Mao och hans kamrater var villiga att glömma hur Stalin hade utnyttjat dem på 1920-talet, hur denne hade behandlat partisanerna och försökt stjäla deras slutliga krav på makt, kunde de inte lika lätt försona sig med Rysslands ställning i Fjärran östern efter Japans nederlag. Ryssarna hade återupprättat sin maktställning i Manchuriet. De behärskade järnvägen och Port Arthur, och de hade monterat ned fabriker och fört bort dem som "krigsbyte" från Manchuriet – som då var Kinas enda industribas och som landets ekonomiska utveckling var helt beroende av. Inte heller visade Moskva något tecken på att vilja släppa sitt grepp över Yttre Mongoliet, fastän alla sovjetledare tidigare med många högtidliga löften hade förklarat att hela Mongoliet när revolutionen hade segrat i Kina skulle förenas till en enda republik och anslutas till Kina. Allt detta bidrog till en konflikt som var mycket allvarligare än den Stalin och Tito just hade kastat sig ut i, en konflikt så allvarlig att Chrusjtjov och Mao ett årtionde senare skulle visa öppen fiendskap. År 1950 hade emellertid varken Stalin eller Mao råd att vara osams. Stalin var på sin vakt mot att tvinga maoister och titoister samman till en gemensam front, och Mao var så angelägen om att erhålla *good will* och hjälp från Sovjetunionen att han kompromissade med Stalin och gjorde upp om allians. Sovjetunionen gick i borgen för den kinesiska revolutionen och dess socialistiska karaktär.

Den kinesiska revolutionen var naturligtvis laddad med alla de motsättningar som försvårade den ryska revolutionen, motsättningarna mellan de borgerliga och socialistiska aspekten och sådana motsättningar som framträder vid alla försök att upprätta socialism i ett underutvecklat land. Likartade omständigheter framkallar likartade resultat. Därpå beror trots skillnaderna släktskapet mellan maoismen och stalinismen. Både Mao och Stalin uppträdde inom ett enpartisystem som innehavare av ett maktmonopol och som förmyndare och förtroendemän för det socialistiska intresset, även om Mao aldrig har haft någon riktig erfarenhet av ett mångpartisystem eller någon europeisk marxistisk tradition bakom sig och därför har kunnat spela rollen med mycket mindre skuld känsla och större otvungenhet än Stalin. Maoismen reflekterar liksom stalinismen en efterblivenhet i det egna landet som det kommer att ta revolutionen mycket lång tid att komma till rätta med och övervinna.

Trots all sin tvetydighet medförde alliansen viktiga fördelar för båda parter. Stalin vann inte bara att kineserna anslöt sig till principen om uteslutande sovjetiskt ledarskap i det socialistiska lägret, han fick också genom speciella förenade sovjetisk-kinesiska andelsföretag ett direkt inflytande över ledningen av Kinas ekonomiska och politiska affärer. Dessa samägda företag kunde inte annat än sår många kinesers känslighet. För dem föreföll de att vara nya versioner av de gamla västerländska koncessionerna. Tack vare den sovjetiska hjälpen var det nya Kina dock inte isolerat i världen som bolsjevikernas Ryssland hade varit åren närmast efter 1917. Västblockaden kunde inte utsätta landet för lika stora svårigheter som den en gång hade vållat Ryssland. Kina var inte från början hänvisat till sina egna förtvivlat otillräckliga resurser. Sovjetisk teknik, vetenskaplig och administrativ rådgivning och utbildning av kinesiska specialister och arbetare gjorde det lättare att sätta i gång industrialiseringen i Kina, lättade den primitiva kapitalbildningens börda och påskyndade "starten". Följaktligen behövde Kina som socialistisk pionjär inte betala samma höga pris som Ryssland hade fått göra, även om kineserna utgick från ett mycket lägre ekonomiskt och kulturellt utvecklingsplan. Maos regering behövde aldrig beskära böndernas inkomster så hårt som Stalin hade fått göra för att skaffa medel till industrialiseringen, inte heller behövde den hålla konsumenterna i städerna på så små ransoner. Dessa omständigheter (men också andra

som jag inte kan gå in på här) förklarar varför de sociala och politiska relationerna – i synnerhet mellan städerna och landsbygden – under revolutionens första årtionde aldrig var så spända i Kina som de var i Ryssland.

Ingenting tycktes kunna hindra en ännu närmare samverkan mellan de två staterna, i synnerhet som Stalins efterträdare avvecklade de förenade andelsbolagen, avstod från direkt kontroll och uppgav de flesta av de förödmjukande villkor som Stalin hade förknippat med hjälpen. Tiden tycktes faktiskt vara gynnsam för upprättandet av något som kunde liknas vid ett kommunistiskt samvälde från Kinas kust till Elbe. I ett sådant samvälde skulle en tredjedel av mänskligheten tillsammans ha planerat sin ekonomiska och sociala utveckling på grundval av en omfattande rationell arbetsfördelning och ett intensivt utbyte av varor och tjänster. Socialismen skulle äntligen kunna förvandlas till ”en internationell företeelse”.

Utan tvivel skulle ett så ambitiöst företag ha stött på en rad svårigheter, beroende på de ofantliga skillnaderna i de många deltagande nationernas ekonomiska struktur, levnadsstandard och kulturnivå. Klyftan mellan rika och fattiga, den mest betungande delen av det som den socialistiska revolutionen har tagit i arv efter det förflutna, skulle i varje fall ha gjort sig kännbar. De fattiga, först och främst kineserna, skulle säkert kräva jämlikhet i fråga om ekonomisk nivå och levnadsstandard inom samväldet, och deras krav skulle med nödvändighet stöta på motstånd från de stigande konsumentförväntningarna i Sovjetunionen, Tjeckoslovakien och Östtyskland. Men detta skulle ändå inte ha varit oöverstigliga hinder för ett allvarligt socialistiskt försök att ekonomiskt samarbeta utöver nationsstatens gränser. En vidsträckt arbetsfördelning och ett intensivt utbyte skulle helt säkert ha skänkt alla samväldesmedlemmarna avsevärda fördelar, hushållat med resurserna, sparat kraft och skapat nya välståndsmarginaler och ett nytt ekonomiskt armbågsrum för alla.

Ingenting hindrade en sådan plan utom den nationella självtillräcklighetens tröghet och byråkratisk inbilskhet. När jag tidigare visade hur det byråkratiska tänkandet hör ihop med nationalstaten, formas av den och begränsas av den, påpekade jag att inte ens en spridning av revolutionen kunde bota den stalinistiska politiken från nationell egoism och ideologisk isolationism och att den politik som Stalins efterträdare för fortfarande bär på det arv som dessa sjukdomar utgör. Även om begreppet ”socialism i ett enda land” för länge sedan har förlorat all betydelse, har stämningen bakom det och det tänkesätt och den politiska handlingsstil som det inspirerade till överlevt. Ingenstans har detta framträtt mera påtagligt än i de rysk-kinesiska relationerna. Jag skall i detta sammanhang endast hänvisa till en händelse, nämligen den då Chrusjtjovs regering i juli 1960 plötsligt drog in all ekonomisk hjälp till Kina och återkallade alla sovjetspecialister, tekniker och ingenjörer från Kina. Det slag som Kina därmed tilldelades var förmodligen ännu mycket grymmare än till exempel Sovjetunionens korta och häftiga väpnade intervention i Ungern. Eftersom specialisterna och ingenjörerna hade fått order om att inte låta kineserna få behålla några sovjetiska konstruktionsplaner, ritningar och patent, kom på en gång all verksamhet vid ett stort antal kinesiska industri-företag att ligga nere. Kineserna hade gjort stora investeringar i de fabriker och industrier som var under uppbyggnad. Nu blev dessa investeringar infrusna. Mängder av till hälften installerat maskineri och halvfärdiga byggnader fick rosta och förfalla. För en fattig nation som just hade börjat anskaffa utrustning var detta en förlamande förlust. Omkring fem år varade avbrottet i Kinas industrialisering, och förseningen sträcker sig över en mycket längre period. Miljontals arbetare dömdes till arbetslöshet och umbäranden och måste bege sig tillbaka till byarna under en period då dessa led av översvämningar, torka och dåliga skördar. Jag kan i detta sammanhang inte låta bli att erinra om den märkliga föräning med vilken Lenin år 1922 i en av sina sista skrifter bekymrade sig för vilka verkningar *dzierzjymordas* – den storryske chauvinistens och byråkrattyranens – handlingar en dag skulle få ”bland

Asiens hundratals miljoner människor som il en nära framtid kommer att närma sig rampen på den historiska scenen”.

Maoisterna har återbetalat ryssarna med samma mynt, den nationella egoismens mynt. Vad vi sedan dess har hört från Kina har varit färre och färre rationella argument i debatten om socialismens mål och medel och fler och fler av en kränkt och rasande nationalstolthets skrik, den sårades och förödmjukades skrik. Den traumatiska chocken från 1960 har rört upp och fört i dagen maoisternas länge underkuvade och förtryckta ressentiment mot ryssarna. Den har också framtvingat en del negativa karaktärsdrag hos dem, i synnerhet deras orientaliska inbilskhet och deras förakt för den västvärld som de har börjat betrakta Sovjetunionen som en del av.

Till det centrala i konflikten hör också de båda makternas olika inställning till en internationell *status quo*. Ryssarna har under alla dessa år fortsatt med att försöka finna nationell trygghet inom en internationell *status quo*. Jag antar att det tillräckligt klart framgår att denna politik inte är en uppfinning som Stalins efterträdare har gjort, inte en bedrift av den ”chrusjtjovska revisionism” som maoisterna så häftigt fördömer. Revisionismen är av stalinistiskt ursprung. Den går tillbaka till 1920-talet och idén om ”socialism i ett enda land”. Allt sedan dess har man i den sovjetiska politiken till varje pris försökt undvika allt djupgående och farofyllt engagemang i yttrevärldens klasskamper och politiska och sociala konflikter. Detta har varit av konstant intresse trots att motiven under årens lopp har varierat och omständigheterna förändrats. Stalin lät Kominterns strategi och taktik under tjugo år och alla kommunistpartiernas intressen under perioden 1943 -53 underordnas dessa synpunkter. I förhållandet till Kina slog Stalin alla rekord i fråga om ”revisionism” först år 1927 och sedan år 1948. I sina säkerhetsåtgärder försökte han i regel bevara och till och med stabilisera varje existerande internationell maktbalans. Eftersom han verkade under en epok av häftiga förskjutningar och förändringar måste han hela tiden anpassa sin politik efter en ny *status quo*, och han gjorde det gång på gång på ett i grund och botten konservativt sätt. Under 1930-talet anpassade han sin och folkfrontens politik efter ett försvar för Versailles-systemet när detta hotades av nazismen. Mellan 1939 och 1941 ”anpassade” han sig efter Tredje rikets dominans i Europa. Och slutligen växlade han om till bevarandet av den *status quo* som skapades i Jalta- och Potsdamavtalen. Det är fortfarande denna *status quo* eller vad som har överlevt den som Stalins efterträdare utnyttjar som stöd gentemot de krafter som raserar den inifrån.

För det nya Kina är emellertid denna *status quo* med nödvändighet oantagbar. Den går tillbaka till tiden före den kinesiska revolutionen och grundar sig på det underförstådda erkännandet av amerikansk dominans i Stillahavsområdet. Den räknar inte med den kinesiska revolutionen och dess följder. Den är en *status quo* som gör Kina fredlöst i den internationella diplomatin. Landet är uteslutet ur Förenta nationerna, blockerat av amerikanska flottan och amerikanskt flyg, omgivet av amerikanska militärbaser och utsatt för ekonomisk bojkott. Med tanke på ett atomkrigs faror är Moskva angeläget om att stabilisera denna *status quo*, om nödvändigt genom att i tysthet hejda klasskampen och de antiimperialistiska ”frihetskrigen”. Kina har alla skäl att inom vissa gränser uppmuntra de krafter i Asien och på andra ställen som är fiender till denna *status quo*. Det har inget intresse av att hejda klasskamp eller några frihetskrig. Detta är grundorsaken till oförenligheten mellan rysk och kinesisk politik. Detta är anledningen till; högljudda grälen om revisionism som delvis är äkta, delvis hycklade. Detta är upphovet till anklagelsen mot ryssarna att de i sitt försök att anpassa sig efter en fredlig samexistens med västvärlden tar ställning för den amerikanska imperialismen mot den kinesiska revolutionen och mot de folk som ännu befinner sig under imperialistiskt förtryck. Detta är Kinas slutgiltiga utmaning mot det socialistiska lägre ryska ledning och maoisternas krav på eget ledarskap.

Dock tycks två själar dölja sig inom maoismen: den ena är internationalistisk, den andra till synes full av orientalisk inbilskhet. Maoisternas opposition mot *status quo* och rysk

maktpolitik har förmått dem att inta en radikal ståndpunkt och gentemot Moskva göra sig till tolk för den revolutionära och proletära internationalismens slagord. Men deras egen bakgrund och erfarenhet, deras djupa förankring i den nationella miljöns efterblivenhet, deras friska och hänförda stolthet över den egna nationalstaten – det pris de har vunnit i den långa och heroiska kampen – avsaknaden av djupa rötter i arbetarklassen eller någon äkta marxistisk tradition, allt detta disponerar dem för en nationell trångsynthet och helig egoism som är lika intensiv som den stalinistiska. Därför är också de böjda för att underordna utländska kommunist- eller revolutionsrörelser under en egen *raison d'état* och en egen maktpolitik. Till och med deras bild av socialismen bär stalinismens prägel – det är bilden av ”socialismen i ett enda land”, inhägnad av den kinesiska muren.²

Vilka våldsamma slitningar maoismen har varit utsatt för på grund av de inre motsägelserna och hur konflikten med Sovjetunionen har kommit dessa spänningar att övergå till öppen brytning är nu uppenbart. Den kinesiska ”revolutionens epicentrum” sänder ut nya skalv som skakar hela det kinesiska samhället, berör Sovjetunionen och påverkar hela den övriga världen. Vad kommer dessa skalv att ge upphov till? En regim, som enligt vad de s.k. röda gardenas inspiratörer utlovar, kommer att uppvisa större jämlikhet, vara mindre byråkratisk och mera direkt stå under kontroll av folkets massa, med ett ord en regim som är mer socialistisk än den som Sovjetunionen hittills har haft? En pånyttfödd och renad revolution? Eller är kanske denna kolossala omvälvning som vi nu bevittnar endast en av de irrationella krampryckningar som är så typiska för den borgerliga revolutionen då människor och partier inte längre är i stånd att kontrollera den politiska pendelns våldsamma svängningar? Är rödgardisterna som nu sedan flera månader trängs på gator och torg i de kinesiska städerna vårt tidevarvs nya *enragés, diggers* och *levellers*? Och kommer de till sist att avgå med segern? Eller kommer de när den utopiska glödens och aktivitetens långa paroxysm är över att sjunka ihop utmattade och överlämna scenen åt en militär bevarare av lag och ordning? Kanske är alla våra historiska prejudikat irrelevanta i förhållande till detta drama? I varje fall är konflikten mellan revolutionens borgerliga och socialistiska aspekt fortfarande olöst. Den går mycket djupare än den gjorde i Ryssland, inte minst därför att det borgerliga elementet är mer dominerande i Kina – det representeras av bönderna som utgör fyra femtedelar av befolkningen och av den överlevande stadskapitalismens talrika och inflytelserika företrädare. Dessutom tycks den socialistiska tendensens inneboende antibyråkratiska och egalitära energi vara större än den har varit i Ryssland på mycket länge. Fiendskapen och sammandrabbningarna, i vilka oöverskådliga massor av människor är engagerade, utvecklas med en stormig spontanitet som man i Sovjetunionen inte har sett maken till sedan den allra första tiden – en spontanitet som påminner om de oregerliga massorna under de blodiga jakobinstriderna i Paris år 1794. Oavsett hur detta skräckinjagande skådespel slutar och vilka nya avgöranden det kan tvinga både Sovjetunionen och Kina till, har händelserna i alla fall tydligt lärt oss en läxa: att upphäva den ena människans herravälde över den andra är lika litet en rent kinesisk angelägenhet som det var en rent rysk. Om det över huvudtaget kan ske, måste det vara som en sant internationell företeelse, ett den universella historiens faktum.

² Därför uppmanade Mao, som förhöll sig diplomatiskt vänskaplig till general Sukarnos regering, under en rad år det indonesiska kommunistpartiet att acceptera Sukarnos ledarskap och avstå från all självständig revolutionär verksamhet, till förmån för en koalition med den ”nationella bourgeoisie”. Maos roll visavis den indonesiska kommunismen liknade därför i hög grad Stalins roll visavis den kinesiska under 1920-talet – och följderna har blivit ödesdigrare.

6. Slutledningar och framtidsutsikter

När denna översikt över det sovjetiska halvseklet nu närmar sig sitt slut, måste vi på nytt ta upp den fråga som vi började med: Har den ryska revolutionen förverkligat de förhoppningar den väckte? Och vilken betydelse har den haft för vårt tidevarv och vår generation? Jag skulle önska att jag kunde besvara den första av dessa frågor med ett enkelt och eftertryckligt ja och med tillbörlig triumf avsluta mitt anförande. Tyvärr kan jag inte det. En modlös och pessimistisk slutledning vore emellertid inte heller berättigad. Detta är fortfarande i mer än ett avseende en oavslutad revolution. Dess historia är allt annat än enkel. Den är sammansatt av misslyckanden och framgångar, av förhoppningar som svikits och förhoppningar som infriats – och vem är i stånd att väga dessa förhoppningar mot varandra? Var finns den våg på vilken man skulle kunna väga en så betydelsefull epoks bedrifter och besvikelser och fastställa deras inbördes proportioner? Framgångens och misslyckandets ofantlighet och oväntade karaktär, deras beroende av varandra och deras skarpa kontraster – allt detta är uppenbart. Man påminns om Hegels ännu levande ord: ”Historien är inte lyckans rike”; ”perioderna av lycka utgör dess tomma sidor”, ty ”fastän tillfredsställelse inte saknas i historien, en tillfredsställelse som beror på att stora syften som överstiger det enskilda intresset förverkligas, är detta inte detsamma som det man vanligen betecknar som lycka”. Dessa femtio år tillhör sannerligen inte de tomma sidorna i historien.

”Ryssland är ett stort skepp, avsett för en stor seglats” har skalden Aleksandr Blok sagt med en berömd fras i vilken vi förnimmer en underton av intensiv nationell stolthet. En ryss som betraktar detta halvsekels historia, som ser revolutionen som en rent rysk händelse, skulle ha goda skäl att känna sig ännu stoltare. Ryssland är numera ett ännu större skepp, ute på en ännu större seglats. När det gäller rent nationell makt – och många människor tänker fortfarande i sådana termer – är Sovjetunionens balansräkning utan tvivel tillfredsställande för landet. Våra statsmän och politiker kan inte betrakta den med annat än avund. Ändå förefaller det mig som om få ryssar i denna generation tänker på den med odelad glädje. Många är medvetna om att oktober 1917 inte enbart var en rysk händelse, och även de som inte är det betraktar inte nödvändigtvis den nationella makten som historiens *ultima ratio*. De flesta ryssar tycks ha insett både eländet och storheten i denna epok. De lägger märke till den utomordentligt levande kraften i det egna landets ekonomiska expansion, den tilltagande mängden av väldiga och synnerligen moderna fabriker, det växande nätet av skolor och utbildningsinstitut, sovjetteknikens bedrifter, rymdflygningarna, den imponerande expansionen av alla slags samhällstjänster, och de upplever den egna nationens livskraft, elan och självförtroende. Men de vet också att det dagliga livet för de flesta av dem fortfarande är ett malande slit och att detta är en utmaning mot allt det storståtliga i en av världens supermakter.

För att ge en antydning: den genomsnittliga bostadsytan per person är fortfarande bara c:a 5 kvm trots den enorma skalan i bostadsbyggandet. Med tanke på den rådande jämlikhetsbristen innebär detta att många får nöja sig med 3,5-4 kvm eller ännu mindre. Genomsnittet är fortfarande detsamma som vid Stalintidens slut. Det är inte förvånansvärt om man erinrar sig att städernas befolkning under de senaste femton åren har ökat med lika många personer som alla de brittiska öarnas hela befolkning. En sådan statistik erbjuder dock ringa tröst för människor som lider under denna fruktansvärda trångboddhet, och fastän situationen helt visst förbättras så småningom, kommer det att ta mycket lång tid. Den disproportion mellan ansträngningar och resultat som bostadssituationen illustrerar är karakteristisk för många sidor av sovjetlivet. På alltför många områden har Sovjetunionen fått skynda mycket snabbt, ja, delta i en andlös kapplöpning, endast för att finna att landet inte har kommit ett steg framåt, att det står helt stilla.

Västerländska besökare frapperas ofta av att ryssarna så intensivt, nästan besatt intresserar sig för de materiella tingen, för livets bekvämligheter, och talar därför ofta om sovjetmentalitetens ”amerikanisering”. Men bakgrunden till detta intresse är uppenbarligen ett annat. I Förenta staterna uppmuntrar hela ”livsstilen” och den dominerande ideologin till ett sådant intresse för materiella ägodelar, och den kommersiella reklamen arbetar frenetiskt för att ständigt egga upp det, för att skapa och upprätthålla ett artificiellt konsumentbehov och hindra överproduktion. Sovjetkravet på materiella ting återspeglar årtionden av underproduktion och underkonsumtion, ledare vid brist och umbäranden och en allmänt utbredd känsla av att man äntligen kan övervinna detta tillstånd. Denna stämning bland medborgarna tvingar de styrande att ta större hänsyn än de brukar göra till folks behov och att tillfredsställa dem. I detta avseende är det en progressiv faktor som bidrar till att modernisera och civilisera det nationella ”levnadssättet” och levnadsstandarden. Men i den mån som livet i Sovjetunionen inte har blivit inriktat på hopsamlande av Privata förmögenheter är ”amerikaniseringen” ytlig och sannolikt betecknande endast för den nuvarande fasen av långsam övergång från knapphet till överflöd.

Sovjetunionens andliga och politiska liv är också på många olika sätt påverkat av detta halvsekels svåra förhållanden. Jämfört med det skräck- och terrorrike som Sovjetunionen var för omkring femton år sedan är det nu nästan ett frihetens rike. Borta är de gamla koncentrationslägren vilkas inhysingar dog som flugor utan att ens veta vad de hade blivit straffade för. Borta är den skräck som genomsyrade allt, som atomiserade nationen eftersom alla var rädda för att meddela sig också med vänner och släktingar, och som gjorde Sovjetunionen till ett för utlänningar praktiskt taget otillgängligt land. Nationen börjar återigen kunna tänka och tala. Processen går långsamt. Det är inte lätt för folk att göra sig av med vanor som de har format under årtionden av monolitisk disciplin. Ändå är förändringen anmärkningsvärd. De sovjetiska tidskrifterna upplivas numera av allehanda dramatiska om också ofta starkt dämpade dispyter, och gemene man har inte så stora hämningar när det gäller att uttrycka sina uppriktiga politiska tankar och känslor inför helt främmande människor, till och med inför turister från fientligt inställda länder vilkas frågvishet inte alltid är harmlös. Sovjetmedborgaren retar dock ofta upp sig över det relativt milda byråkratiska förmynderskap som han lever under på ett sätt som han aldrig retade upp sig över Stalins despotism. Han känner att hans andliga frihet också är begränsad till något som liknar de bedrövliga fem kvadratmetrarna. Det är ett av de sublimes draget i den mänskliga karaktären att vi inte är nöjda med vad vi har uppnått, i synnerhet när det vi har förvärvat är tvivelaktigt eller halvdant. Ett sådant missnöje är framåtskridandets drivkraft. Men det kan också bli en källa till besvikelse och rent av steril cynism, vilket ibland inträffar i Sovjetunionen.

Också i sitt politiska liv känner ryssarna bara alltför ofta att de måste skynda utan att de dock kommer ur fläcken. Den halvfrihet som man har uppnått i Sovjetunionen efter Stalins tid kan vara mycket olidligare än fullständig och hermetiskt tyranni. På sistone har sovjetiska författare, en del publicerade i SSSR, andra utomlands, givit uttryck åt den förbittring som detta tillstånd orsakar, den dystra pessimism det ibland ger upphov till, ja, till och med ett slags ”väntan-på-Godot”-stämning. Men också i detta fall kan likheterna mellan sovjetiska och västerländska fenomen vara bedrägliga. Den förtvivlan som genomsyrar ganska många moderna litterära verk i Sovjetunionen inspireras sällan av någon metafysisk känsla av ”de mänskliga villkorens absurditet”. Oftare uttrycker den anspelningsvis eller på annat sätt ett slags snopen vrede över det upprörande onormala i Sovjetunionens politiska liv, i synnerhet det tvetydiga i den officiella avstaliniseringen: Andan i dessa skrifter är aktivare, mer satirisk och stridbar än den som givit upphov till de moderna västerländska variationerna på det gamla temat *vanitas vanitatum et vanitas omnia*.

Den officiella avstaliniseringens misslyckande är kärnan i denna olust. Det är nu mer än tio år sedan Chrusjtjov vid den tjugonde kongressen avslöjade Stalins illgärningar. Den handlingen hade varit meningsfull endast om den hade inneburit ett preludium till en utredning av de många problem som den gav upphov till och till en landsomfattande debatt om Stalinepokens arv. Detta har inte skett. Både Chrusjtjov och hela den härskande gruppen var angelägna om att inte sätta i gång en debatt utan att i stället förhindra en sådan. Det var deras avsikt att prologen till avstaliniseringen också skulle bli dess epilog. Omständigheterna tvingade dem att inleda processen – det hade blivit en nationella livets tvingande nödvändighet. Eftersom talesmännen för alla anti-stalinistiska oppositionsriktningar – och även deras anhängare – hade utrotats, kunde avstaliniseringen inledas endast av personer som tillhört Stalins följe. Men uppgiften låg inte väl till för dem. Den gick emot deras tankevanor och intressen. Den kunde utföra den endast halvhjärtat och ytligt. De lyfte en flik av Stalinperiodens ridå men kunde inte dra upp hela ridån. Den moraliska kris som Chrusjtjovs avslöjanden gav upphov till förblir därmed olöst. Vad han uppenbarade framkallade lättnad och chock, förvirring och skam, vilsenhet och cynism. Det var en lättnad för folket att bli kvitt stalinismens mara, men det blev en chock när man fattade hur djupt denna onda ande hade trängt in i samhällskroppen. Naturligtvis hade många familjer lidit under stalinismens terror och känt till den i detalj, men först nu kunde de för första gången få en glimt av den som helhet i dess verkliga, landsomfattande dimensioner. Men att endast få en glimt av detta var förvirrande, och det var en pinsam förödmjukelse att bli påmind om hur hjälplöst folket hade dukat under inför denna terror och hur fogligt det hade uthärdat den. Slutligen kunde endast vilsenhet och cynism bli följderna av vetskapen att det var Stalins medarbetare och hjälpare själva som hade kommit med de förfärliga avslöjandena och som efter att ha visat det ofantliga skelettet i sin garderob genast slog igen dörren om det utan att vilja säga mer.

Problemet var alltför allvarligt och ödesdigert för att behandlas på detta sätt, i synnerhet med hänsyn till dess stora betydelse för den nuvarande politiken. Den officiella avstaliniseringen skapade nya och vidgade gamla klyftor. ”Liberaler” och ”radikaler”, ”högerinriktade” och ”vänsterinriktade” kommunister måste helt enkelt kräva att man utan hämningar gjorde upp räkningen med Stalintiden och åstadkom en fullständig brytning med den. Kryptostalinister, förskansade i byråkratin, har varit angelägna om att rädda så mycket som möjligt av den stalinistiska styrelsemetoden och Stalinlegenden. Utanför byråkratin, framför allt bland arbetarna, har åtskilliga blivit till den grad bortstötta av den officiella avstaliniseringens hyckleri att de nästan har blivit omvända till Stalinkulten på nytt eller helst inte vill höra talas mer om hela saken utan snarast önskar få den begravd en gång för alla.

Bakom denna splittring finner vi det faktum att sovjetsamhället saknar kunskap om sig självt och är intensivt medvetet om detta. Det senaste halvseklets historia är en sluten bok också för sovjetintelligentsian. Likt en som under en längre tid har lidit av minnesförlust och som just börjat erinra sig ett och annat kan folket inte förstå sitt nuläge därför att det inte känner till sitt nära förflutna. Årtionden av stalinistiska förfalskningar har vållat denna kollektiva minnesförlust, och de halvsanningar med vilka den tjugonde kongressen har inlett tillfrisknandet blockerar alla ytterligare framsteg. Men förr eller senare måste Sovjetunionen göra en ordentlig investering av detta halvsekel om folkets politiska medvetande skall kunna utvecklas och kristalliseras i nya och positiva former.

Detta är en situation som har speciellt intresse för historiker och politiska teoretiker. Den erbjuder ett sällsynt, kanske unikt exempel på det starka inbördes beroendet mellan historia, politik och samhällsmedvetande. Historiker diskuterar ofta huruvida ett medvetande om det förflutna alls bidrar till statsmäns klokhets och vanliga medborgares politiska intelligens. Somliga tror att det gör det, andra har samma uppfattning som Heine en gång gav uttryck åt: historien lär oss att den inte lär oss något. I klassamhället drar det politiska tänkandet, som

styrts av klass- eller gruppintresset, nytta av ett studium av det förgångna endast inom de gränser som egenintresset tillåter eller kräver. Också historikerns uppfattningar påverkas av hans sociala bakgrund och av politiska omständigheter. Normalt har ”den styrande klassens idéer” en tendens att också bli ”en epoks styrande idéer”. Under vissa perioder gynnar dessa idéer ett mer eller mindre objektivt studium av historien till gagn för det politiska tänkandet. Under andra perioder verkar idéerna som hämmande faktorer. Hur som helst kan ingen härskande grupp och inget samhälle, om det bara är lite mer än halvciviliserat, fungera utan att äga något slags historiskt medvetande som är tillfredsställande för det, och det kommer inte att vara tillfredsställande om inte de flesta av den härskande gruppens medlemmar och samhället som helhet är övertygade om att deras uppfattning om det förgångna, i synnerhet det nyss förflutna, inte bara är en vävnad av lögnar utan att den motsvarar verkliga fakta och händelser. Ingen styrande grupp kan leva enbart på cynism. Statsmän och ledare såväl som vanliga människor behöver en subjektiv känsla av att det de företräder är moraliskt rätt, och det moraliskt rätta kan inte vila på historiska förvrängningar eller förfalskningar. Och fastän förvrängningar och ibland till och med rena förfalskningar har smugit sig in i varje folks tankevärld, beror deras faktiska effektivitet på om nationen accepterar dem som sanningar eller ej.

I Sovjetunionen bottenar den efterstalinistiska tidens moraliska kris i djupa störningar i nationens historiska och politiska medvetande. Efter den tjugonde kongressen har människorna blivit medvetna om i hur hög grad det som de en gång trodde på har bestått av bedrägerier och myter. De vill få veta sanningen men får inte tillgång till den. Deras härskare har talat om för dem att praktiskt taget hela revolutionens historia har blivit förfalskad, men de har inte avslöjat den sanna historien. För att återigen endast komma med några få exempel: Stalintidens sista stora skandal, den s.k. läkarsammansvärjningen, har officiellt stämplats som ett falsarium. Men vems påhitt var det? Var Stalin ensam ansvarig för det? Och vilket syfte skulle det tjäna? Dessa frågor är ännu obesvarade. Chrusjtjov har antytt att Sovjetunionen inte hade behövt lida så svåra förluster under det sista kriget om inte Stalin hade begått misstag och gjort felberäkningar. Men dessa ”misstag” har aldrig blivit föremål för en öppen debatt. Pakten med Nazityskland år 1939 är officiellt också tabu. Man har fått höra talas om koncentrationslägrens fasor och om hur den stora utrensningen iscensattes med falska anklagelser och framtvingade bekännelser. Men offren för utrensningen har med några få undantag inte fått upprättelse. Ingen vet hur många människor som deporterades till lägren, hur många som avled, hur många som massakrerades och hur många som överlevde. En konspiratorisk tystnad av liknande slag omger omständigheterna kring tvångskollektiviseringen. Alla dessa frågor har ställts, men ingen har blivit besvarad. Också under detta jubileumsår förblir de flesta av ledarna från 1917 ”*unpersons*”. Namnen på de flesta av de medlemmar i centralkommittén som ledde oktoberupproret är fortfarande onämnbare. Folk uppmanas att fira det stora jubileet, men de kan inte läsa en enda mer eller mindre trovärdig redogörelse för den händelse de skall fira. (Inte heller kan de få tag i någon historia om inbördeskriget.) Stalinismens ideologiska byggnad har utdömts, men fastän grunden för den har rivits upp, taket har slitits av, väggarna har förkolnat och hotar att rasa med ett brak, står byggnaden fortfarande kvar, och man kräver att människorna skall bo i den.

I början av denna föreläsningsserie antydde jag att sovjetregimens kontinuitet hade både välsignelser och förbannelser. Vi har någorlunda utförligt granskat välsignelserna, nu ser vi också förbannelserna. I kontinuitetens hägn överlever och framhårdar det irrationella hos revolutionen tillsammans med det rationella. Kan de skiljas från varandra? Det ligger uppenbart i Sovjetunionens livsintresse att övervinna det irrationella och lösgöra sin skapande kraft ur dess grepp. Den nuvarande orimliga kombinationen leder till intensiv desillusionering, och därmed kan revolutionens olyckor i folkets ögon komma att överskugga dess storhet. När

detta har inträffat efter tidigare revolutioner har resultatet blivit restauration. Men fastän restaurationen var ett enormt steg bakåt, ja, en tragedi för den nation som drabbades av den, hade den sitt försonande drag: den visade ett folk som hade blivit desillusionerat av revolutionen hur omöjligt det var att godta det reaktionära alternativet. Bourboner och Stuartar som återvände lärde folket mycket bättre än puritaner, jakobiner eller bonapartisterna hade kunnat göra att det inte fanns någon väg tillbaka till det förflutna, att revolutionens grundläggande arbete var oåterkalleligt och att det måste räddas åt framtiden. Mot sin vilja gav sålunda restaurationen upprättelse åt revolutionen eller åtminstone åt dess väsentliga och rationella resultat.

Vi vet att revolutionen har överlevt alla tänkbara förespråkare för en restauration i Sovjetunionen. Ändå tycks landet tyngas av en börda av uppsamlad desillusionering och till och med en förtvivlan som under andra historiska förhållanden, skulle ha kunnat vara en restaurations drivkraft. Tidvis förefaller Sovjetunionen vara uppladdad med en restaurationens moraliska och psykologiska möjlighet som inte kan bli till politisk verklighet. Mycket av dessa femtio års historia är i folkets ögon grundligt misskrediterat, och ingen återvändande Romanov kan rehabilitera det. Revolutionen måste rehabilitera sig själv genom sina egna ansträngningar.

Sovjetsamhället kan inte mycket längre nöja sig med att förbli enbart ett passivt objekt för historien, beroende av självhärskares nycker och oligarkiers godtyckliga beslut. Det behöver återvinna känslan av att vara sin egen herre. Det behöver vinna kontroll över sina regeringar och förvandla staten, som så länge har ruvat ovanför samhället, till ett redskap för nationens demokratiskt uttryckta vilja och intresse. Det behöver framför allt åter vinna yttrande- och församlingsfrihet. Detta är en blygsam strävan jämförd med idealet av ett klasslöst och statslöst samhälle. Och det är paradoxalt att sovjetfolket nu skall behöva sträva efter sådana elementära rättigheter som en gång upptogs på alla borgerligt liberala program, de program som marxismen med rätta utsatte för sin skoningslösa kritik.

I ett efterkapitalistiskt samhälle måste emellertid yttrande- och församlingsfriheten utföra en uppgift som radikalt skiljer sig från motsvarande uppgift i ett kapitalistiskt samhälle. Det behöver här knappast betonas hur viktiga dessa friheter har varit för framåtskridandet också under kapitalistiskt styre. I det borgerliga samhället kan det dock endast bli fråga om formell frihet. Detta är en följd av de rådande egendomsförhållandena, ty de besuttna klasserna utövar en nästan monopolistisk kontroll över så gott som alla medel för opinionsbildning. Arbetarklasserna och deras intellektuella språkrör lyckas i bästa fall finna marginella media för att komma till tals socialt och politiskt. Samhället kan inte effektivt kontrollera staten eftersom det självt kontrolleras av privatägandet. Det tillåts desto mer frikostigt att hänge sig åt illusionen att det verkligen kan kontrollera staten, såvida det inte blir alltför besvärande eller dyrt för bourgeoisien att hålla den illusionen vid liv. I ett samhälle som det sovjetiska kan yttrande- och församlingsfriheten inte få en sådan formell och illusorisk karaktär. Antingen är den verklig eller också existerar den inte alls. Eftersom egendomsmakten har förstörts kan endast staten, det vill säga byråkratin, dominera samhället. Och dess herravälde grundar sig enbart på, förtryck av folkets frihet att kritisera och opponera sig. Kapitalismen hade råd att ge arbetarklassen rösträtt därför att den kunde förlita sig på att dess ekonomiska mekanism skulle hålla dem underkuvade. Bourgeoisien upprätthåller sitt sociala övertag även om den inte utövar någon politisk makt. I det efterkapitalistiska samhället kan ingen automatisk ekonomisk mekanism hålla massorna underkuvade. Enbart den politiska makten kan det. Visserligen får byråkratin en del av sin styrka från sin okontrollerade befälsställning inom näringslivet, men också denna ställning har den på grund av politisk makt. Utan denna makt kan den inte upprätthålla sin sociala härskarsställning, och varje form av demokratisk kontroll berövar den denna makt. Härav följer den nya innebörden i och funktionen hos yttrande- och församlings-

friheten: Kapitalismen har med andra ord kunnat kämpa mot sina fiendeklasser bakom många olika försvarslinjer, ekonomiska, politiska och kulturella, med stort utrymme för återtåg och manövrering. En efterkapitalistisk byråkratisk diktatur har mycket mindre utrymme – dess första försvarslinje, den politiska, är också dess sista. Inte undra på att den håller fast vid denna med all dem uthållighet den kan uppbåda.

Det efterkapitalistiska förhållandet mellan stat och samhälle är emellertid mycket enklare än vissa ultraradikala kritiker föreställer sig. Enligt min uppfattning kan det aldrig bli fråga om att på något sätt avskaffa byråkratin. Byråkratin kan lika litet som staten själv rätt och slätt utplånas. Att det finns expertgrupper och specialiserade yrkesgrupper av ämbetsmän, administratorer och företagsledare, är en del av den nödvändiga sociala arbetsfördelningen som återspeglar de vida klyftorna och skillnaderna mellan olika färdigheter och grader av utbildning, mellan yrkesskicklighet och utbildad arbetskraft och – mera fundamentalt – mellan hjärna och muskelkraft. Dessa klyftor och skillnader håller på att bli mindre, och deras minskning förebådar en tid — då de kanske blir socialt så obetydliga att staten och byråkratin försvinner. Men detta gäller en ännu relativt avlägsen framtid. Vad som kan tänkas vara möjligt i en nära framtid är att samhället återvinner sina medborgerliga friheter och upprättar politisk kontroll över staten. I sin strävan efter detta utkämpar sovjetfolket inte bara på nytt samma strid som den borgerliga liberalismen hade utkämpat mot absolutismen. Snarare fullföljer man sin egen stora strid från 1917.

Resultatet kommer naturligtvis i stor utsträckning att vara beroende av händelserna i resten av världen. Den ofantliga och för oss ännu så länge dunkla omvälvningen i Kina måste också påverka Sovjetunionen. I den mån den upplöser eller raserar en postrevolutionär byråkratisk-monolitisk struktur och frigör folkliga krafter som från samhällets djup stiger upp till spontan politisk verksamhet kan det kinesiska exemplet stimulera till liknande processer på den sovjetiska sidan om gränsen. Kina är utan tvivel i vissa avseenden mer progressivt än Sovjetunionen, om inte för annat så redan därför att det kunde lära av Rysslands erfarenhet och undvika några av dess förvillelser och misstag. Kina har också blivit mindre utsatt för byråkratisk förstelning. Å andra sidan är Kinas ekonomiska och sociala struktur primitiv och efterbliven, och i sina riter och kulthandlingar bär maoismen med sig denna efterblivenhet som en dödvikt. Följaktligen har de lärdomar som Kina vill ge världen alltför ofta ringa eller ingen relevans för de mer utvecklade samhällenas problem. Till och med när maoismen har något positivt att erbjuda gör den det på ett så strängt ortodox sätt och i så ålderdomliga former att det positiva innehållet alltför lätt förbises. Och när maoisterna försöker galvanisera Stalinkulten chockerar de bara och stöter ifrån sig de progressiva elementen i SSSR. Men kanske den ryskkinesiska konflikten kan lära oss en viktig läxa: att man inte kan vänta sig att arroganta byråkratiska oligarkier, oeffterättliga i sin nationella trångsynthet och egoism, skall kunna åstadkomma någon rationell lösning vare sig av denna eller någon annan konflikt och att de ännu mindre kan lägga en säker grund för ett folkens socialistiska samvälde.

Händelserna i väster kommer att på gott och ont ännu mera avgörande bidra till Sovjetunionens vidare inre utveckling. Vi kan, här bortse från de ofta diskuterade och mer iögonenfallande diplomatiska och militära aspekterna på problemet. Det är tydligt nog hur allvarligt det kalla kriget och den internationella kapprustningen begränsar välfärdsutvecklingen och en vidgad frihet i SSSR. Svårare och mer genomgripande är problemet med dödläget i klasskampen, vars uppkomst vi tidigare har diskuterat. Kommer detta dödläge att bestå? Eller är det bara fråga om ett övergående jämviktsläge? Uppfattningen om att det kommer att bestå har på senaste tid växt sig starkare bland västerländska politiska teoretiker och historiker. Många är böjda att betrakta det som det slutliga resultatet av striden mellan kapitalism och socialism. (Utan tvivel har denna uppfattning sina anhängare också i Sovjetunionen och Östeuropa.) Diskussionen förs på olika samhällsekonomiska och historiska plan.

Samhällsstrukturerna i SSSR och USA har, sägs det, från motsatta utgångspunkter utvecklats och kommit varandra så nära att skillnaderna dem emellan blir mer och mer obetydliga medan likheterna är avgörande. Bland andra utvecklar professor John Kenneth Galbraith denna tankegång i sina Reith-föreläsningar. Han talar med eftertryck om hur ”strukturerna sammanfaller i ”länder med högt utvecklad industriell organisation” och påvisar de huvudsakliga ”kongruenspunkterna” för det amerikanska samhällets vidkommande. Där finns direktörsgruppernas dominans, skilsmässan mellan verkställande ledare och ägare, den fortskridande koncentrationen av industriell makt och den stigande skala i vilken den är verksam. Där kan man iakttä borttynandet av laissez-faire-systemet och marknaden, statens växande ekonomiska betydelse och – som en följd därav – det ofrånkomliga behovet av planering, som krävs inte bara för att hindra konjunkturbakslag och depressioner utan också för att vidmakthålla normal effektivitet i samhället. ”Vi har sett”, säger professor Galbraith, ”att den industriella tekniken innesluter ett imperativ som är starkare än ideologier”. Galbraith sticker håll på en del vanliga västerländska vanföreställningar om ”marknadshushållningens renässans i Sovjetunionen” och säger: ”Det föreligger ingen tendens till att Sovjets och västerns system skall sammanfalla genom sovjetsystemets återgång till marknaden. Båda har vuxit ifrån det systemet. Vad som föreligger är en märkbar och mycket betydelsefull konvergens mot samma form av planering under affärsföretagets växande inflytande.” I hans framställning tycks denna ”konvergens” inte inträffa halvvägs mellan de båda systemen utan snarare i en punkt alldeles innanför socialismens gränser. Och det som sker är inte att ett dödläge inträffar. Snarare kan det beskrivas som diagonalen i en kraftparallelogram mellan kapitalistiska och socialistiska inflytanden.¹

Historiker finner en föregångare till denna situation i kampen mellan reformationen och motreformationen. Professor Butterfield, en av dem som tidigast har företrätt en sådan analogi, påpekar att både protestanter och katoliker i början av sin konflikt strävade efter total seger. Efter att ha nått ett dödläge tvingades de emellertid att försöka anpassa sig ömsesidigt, att sträva efter ”fredlig samexistens” och nöja sig med sina respektive ”inflytelsesfärer” i den västerländska kristenheten.² Under tiden hade deras från början ideologiska fiendskap reducerats genom en ömsesidig assimileringprocess. Katolska kyrkan ökade sin styrka genom att införliva protestantiska element, medan protestantismen som blev dogmatisk och sekteristisk förlorade mycket av sin dragningskraft och började likna motståndaren. Dödläget blev därmed slutgiltigt och orubbligt. Detsamma gäller dödläget mellan de motsatta ideologierna i våra dagar – på denna punkt närmar sig historikernas och de politiska eller ekonomiska teoretikernas argument varandra.

Fastän vissa drag i denna historiska analogi är fängslande, har den sina brister och svagheter. Som så ofta i sådana analogier förbiser man de grundläggande skillnaderna mellan de historiska epokerna. Under reformationstiden var Västeuropas samhällsliv splittrat i en mängd feodala, halvfeodala, postfeodala, prekapitalistiska och tidigt kapitalistiska furstendömen. Det protestantiska medvetandet spelade en framträdande roll i bildandet av nationsstaten, men nationsstaten fastställde de yttre gränserna för dess enande tendenser. Att återförena den västerländska kristenheten under skyddet av en enda kyrka var en historisk omöjlighet. I motsats härtill är det moderna samhällets tekniska grund, dess struktur och dess konflikter internationella eller till och med universella till sin karaktär. De kräver internationella eller universella lösningar. Dessutom har vi de faror som hotar vår biologiska existens och som

¹ Citaten är från professor Galbraiths Reith-föreläsningar, publicerade i *The Listener*, 15 dec. 1966.

² H. Butterfield, *International Conflict in the Twentieth Century. A Christian View*, London 1960, s. 61-78. Min kritik av professor Butterfields analogi riktar sig inte mot de sunda och modiga vädjanden om en internationell avspänning som han riktade till amerikansk publik under 50-talet.

saknar tidigare motstycke. Det är framför allt dessa som tvingar oss till ett mänsklighetens enande, och detta kan inte uppnås utan en integrerande princip för samhällets organisation.

Protestantismen och katolicismen konfronterades först och främst på ideologiska grunder, men i bakgrunden fanns den stora konflikten mellan framväxande kapitalism och utdöende feodalism. Denna tog inte slut i och med det ideologiska dödläget. Uppdelningen i reformationens och motreformationens område motsvarade i stort sett de två samhällssystemens utbredning och ett tillfälligt jämviktsläge mellan dem. Allteftersom striden mellan den feodala och den borgerliga livsstilen fortsatte, antog den nya ideologiska former. Det mognare borgerliga medvetandet kom under 1700-talet till uttryck inte i religiösa utan i världsliga filosofiska och politiska ideologier. Dödläget mellan protestantism och katolicism fanns så att säga kvar i historiens marginal. För alla praktiska historiska syften, i effektivt socialt och politiskt handlande, övervanns det. Den sociala konflikten stelnade inte tillsammans med den religiösa uppdelningen utan den utkämpades ända till slutet. Kapitalismen uppnådde ju faktiskt total seger i Europa. Det skedde med hjälp av många olika medel och metoder, genom revolutioner nerifrån och revolutioner uppifrån och efter många tillfälliga dödlägen och partiella nederlag. Också med hjälp av denna analogi förefaller det sålunda lite för tidigt att dra slutsatsen att det nuvarande ideologiska dödläget mellan öst och väst innebär slutet för den historiska konfrontationen mellan kapitalism och socialism. Fiendskapens former och ideologiska uttryck kan och måste variera, men därav följer inte att konfliktens inneboende energi är förbrukad eller minskad. I förbigående sagt erbjuder reformationens historia många varningar mot alltför brådstörtade slutsatser om ideologiska dödlägen. När det sägs att det har gått hundratjugo år sedan *Kommunistiska manifestet* utgavs utan att det har inträffat en segerrik socialistisk revolution i väster, kommer man ofrivilligt att tänka på hur många gånger reformationen påbörjades "alltför tidigt" och hur länge det dröjde innan ideologin och rörelsen hade fått sin rätta form. Det låg mer än ett sekel mellan Hus och Luther, och ytterligare ett århundrade skilde Luther från den puritanska revolutionen.

Men har inte den marxistiska samhällsanalysen och den ryska revolutionens universella strävanden kullkastats av den ömsesidiga assimileringen av motståndarnas samhällssystem? En viss grad av assimilering kan inte förnekas. Den beror på den moderna teknologins tendens till övernationell utjämning och på att logiken i varje viktigare sammandrabbning påtvingar de stridande identiska eller liknande handlingssätt. Förändringarna i det västerländska, i synnerhet amerikanska samhällets struktur är verkligen påfallande. Men när vi betraktar dem närmare, vad finner vi då? Den allt större klyftan mellan företagsledning och företagsägande, företagsledningens betydelse, kapitalkoncentrationen, den allt större arbetsfördelningen inom varje stort företag och mellan företagen inbördes, borttynandet av marknaden och *laissez-faire*, statens tilltagande ekonomiska betydelse, det tekniska och ekonomiska behovet av planering – allt detta är i själva verket manifestationer av den "socialisering av den produktiva processen" som enligt marxismen försiggår inom kapitalismen. Och socialiseringen har numera faktiskt ökat takten enormt. I den beskrivning av processen som Marx gav i *Kapitalet* förbåddade han mycket klart just denna utveckling och dessa tendenser som förefaller så nya och revolutionerande för västerländska analytiker. Har inte professor Galbraith beskrivit något för oss som vi är och bör vara förtrogna med, nämligen den snabba tillväxten hos "socialismens embryo i kapitalismens sköte"? Fostret blir uppenbarligen större och större. Bör vi för den skull dra slutsatsen att det inte längre finns något behov för själva födelsen? Marxisten gör sig vissa reflektioner över följande paradox: medan i Ryssland revolutionens jordmor ingrep innan fostret var fullgånget, kan det hända att västvärlden går över tiden, och följderna kan bli ytterst farliga för samhällsorganismen.

Oavsett alla Keyneska nyheter är det ett faktum att vår produktionsprocess, som i många avseenden är så storartat socialiserad, ännu inte är samhällskontrollerad. Det privata ägandet

kontrollerar fortfarande näringslivet, hur mycket det än har skilts från den företagsledande funktionen. Aktieägarnas vinst är fortfarande det motiv som reglerar verksamheten, och det kan endast underordnas militarismens behov och den världsomfattande kampen mot kommunismen. I varje fall förblir vårt näringsliv och vår sociala existens anarkiska och irrationella. Anarkin kanske inte visar sig i periodiskt återkommande svåra kriser och depressioner, fastän inte heller det på lång sikt är säkert. Den europeiska kapitalismen upplevde inom snävare gränser en liknande och till och med längre blomstring efter fransk-tyska kriget 1870 utan några svårare kriser, och detta ledde Edward Bernstein och hans revisionistiska anhängare till slutledningen att händelserna hade vederlagt marxismens analys och förutsägelser. Strax därefter skakades emellertid det ekonomiska livet av allvarigare kriser än någonsin tidigare, och mänskligheten drevs in i en epok av världskrig och revolutioner.

Ingenting skulle vara mera välkommet, i synnerhet för marxisten, än vetskapen om att kapitalistiska egendomsförhållanden har blivit så likgiltiga i det västerländska samhället att de inte längre hindrar det att rationellt organisera sina produktiva och skapande krafter. Det avgörande provet för detta är emellertid om vårt samhälle kan kontrollera och samla sina resurser för konstruktiva syften och för sin egen allmänna välfärd och om det kan organisera och planera dem internationellt såväl som nationellt. Hittills har samhället inte kunnat bestå detta prov. Våra regeringar har hindrat kriser och depressioner genom att planera för förstörelse och död snarare än för liv och välfärd. Inte för inte spekulerar våra national-ekonomer, finanse experter och profithajar dystert över vad som skulle hända med det ekonomiska livet i västvärlden om t.ex. den amerikanska administrationen inte längre skulle förbruka nästan 80 miljarder dollar om året för militära ändamål. Ingen av de mörka bilder av en kapitalism i upplösning som marxister någonsin har tecknat är så svart och apokalyptisk som den bild verkligheten erbjuder. För omkring sextio år sedan förutsade Rosa Luxemburg att militarismen en dag skulle bli det kapitalistiska näringslivets egentliga drivkraft, men till och med hennes förutsägelse bleknar inför fakta.

Det är på grund härav som budskapet från 1917 förblir giltigt för världen i dess helhet. Det nuvarande ideologiska dödläget och rådande sociala *status quo* kan knappast tjäna som grundval vare sig för en bättre lösning av vår tids problem eller ens för mänsklighetens överlevande. Naturligtvis skulle den yttersta katastrofen inträffa om de kärnvapenförsedda supermakterna skulle börja behandla denna *status quo* som en leksak och om någon av dem försökte ändra läget med vapnens hjälp. I denna mening är den fredliga samexistensen mellan öst och väst av allra största betydelse. Men en social *status quo* kan inte förlängas hur länge som helst. När Karl Marx talar om dödlägen i tidigare klasskamper säger han att de vanligen slutade "med de stridande klassernas gemensamma undergång". Ett dödläge som utsträcks i det oändliga och garanteras av den ständiga balans som kan åstadkommas med nukleära avskräckningsvapen kommer alldeles säkert att leda de stridande klasserna och nationerna till deras gemensamma och yttersta undergång. Mänskligheten behöver enas enbart för att kunna överleva. Och var kan den finna enhet om inte i socialismen? Även om de ryska och kinesiska revolutionerna dominerar vårt århundrades perspektiv är västvärldens initiativ fortfarande väsentligt för socialismens vidare utveckling.

Hegel sade en gång att "världshistorien förflyttar sig från öster till väster" och att "Europa representerar världshistoriens slut" medan Asien endast utgjorde dess början. Denna inbilskas uppfattning var inspirerad av Hegels övertygelse om att reformationen och den preussiska staten utgjorde kulmen på mänsklighetens andliga utveckling. Ändå fanns det många i väster som utan att dyrka någon stat eller kyrka tills helt nyligen trodde att världshistorien faktiskt hade funnit sitt slutgiltiga hem i väster och att världen i öster, som inte hade något betydelsefullt att bidra med, endast kunde bli dess objekt. Vi vet bättre. Vi har sett med vilken kraft historien har kommit tillbaka till världen i öster. Vi behöver dock inte anta att den slutar

där och att västvärlden för alltid skall fortsätta att tala med sin nuvarande konservativa röst och endast bidra till socialismens annaler med tomma sidor. Socialismen har fortfarande några avgörande revolutionära handlingar att utföra i väster såväl som i öster, och historien kommer inte att sluta vare sig här eller där. I öster har man varit först med att ge kraft och verkan åt den stora princip för en ny samhällsorganisation som man först hade tänkt ut i väster. Femtio års sovjethistoria berättar för oss vilka häpnadsväckande framsteg en efterbliven nation har gjort genom att tillämpa denna princip också under de mest ogynnsamma betingelser. Enbart härmed antyds de gränslösa horisonter som det västerländska samhället skulle kunna öppna för egen del och för världen, om det bara befriade sig från sina konservativa fetischer. I denna bemärkelse möter den ryska revolutionen fortfarande västvärlden med ett allvarligt och utmanande *tua res agitur*.

London den 23 februari 1967